

KERESZTÉNY MAGVÉ

SZERKESZTI ÉS KIADJA:

PÉTERFI DÉNES.

FŐMUNKATÁRSÁK:

Dr. GÁL KELEMEN, GÁLFY LŐRINCZ.

XLV. évf.

1910. Julius—Augustus

4. füzet.

TARTALOM:

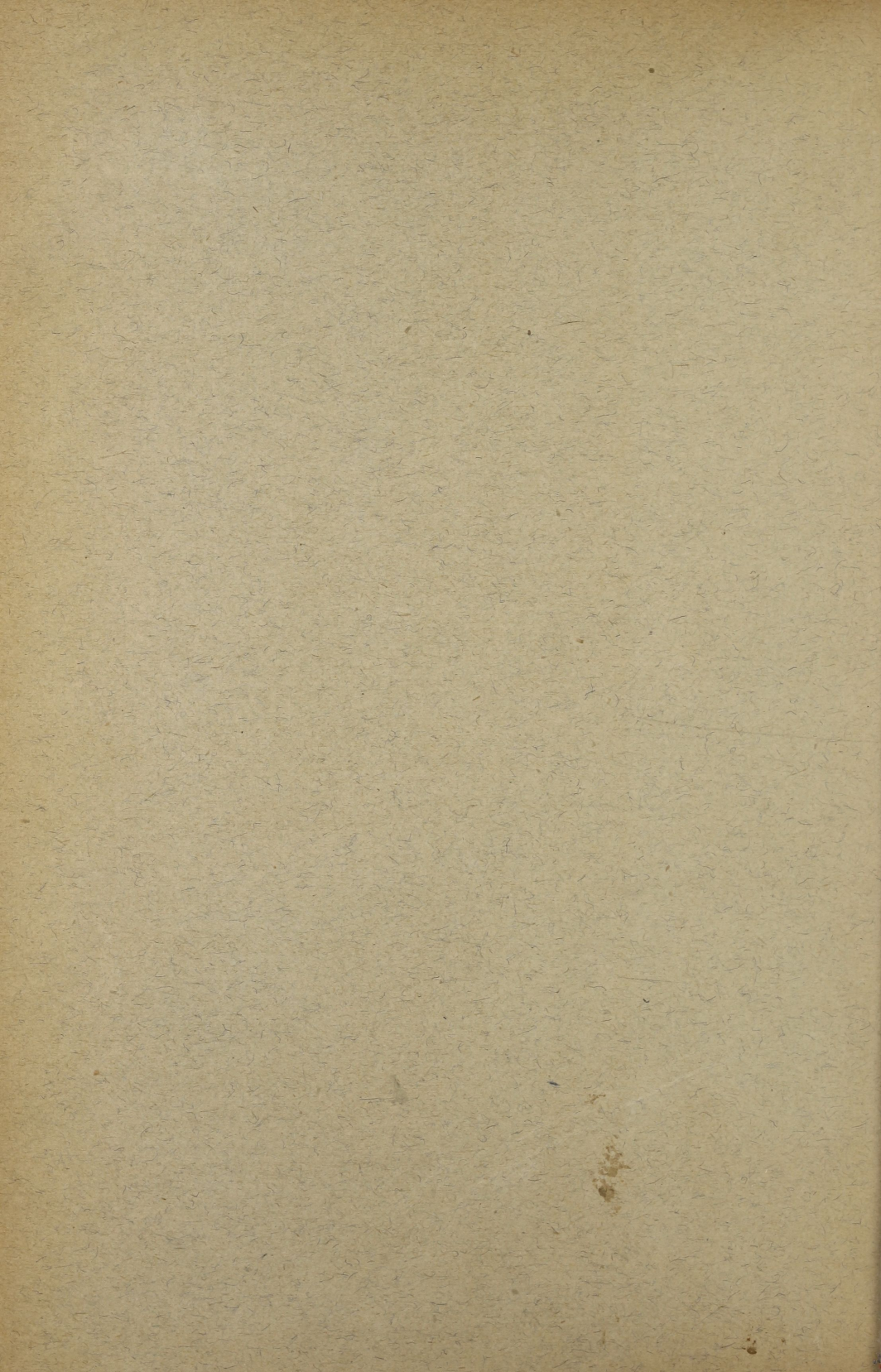
Dávid Ferencz, az unitarius reformator. VÁRI ALBERT	177
Dávid Ferencz és kora. (Folytatás.) DR. BORBÉLY ISTVÁN	191
Az unitarius egyház megújhedása Lázár István püspöksége alatt. (Folytatás.) CSIFÓ SALAMON	200
Korunk és a biblia. GÁLFY LŐRINCZ	213
Gyöngymondatok. (Újkori írktól.) Gyűjtötte: KISS MIHÁLY	225
Irodalmi értesítő	227
Különfélék	228

KOLOZSVÁR

AJTAI K. ALBERT KÖNYVNYOMDÁJA.

1910.

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XLV. évf.

Julius—Augustus

4-ik füzet.

Dávid Ferencz, az unitarius reformator.

A kijelentés folytonos, mint az Istennek minden más munkája. A fejlődés örök törvénye megállást nem ismer sem a természeti világban, sem a szellem országában. A kijelentés és fejlődés törvénye szoros kapcsolatban vannak egyik a másikkal. A milyen mértékben érvényesül a fejlődés törvénye az emberek lelki világában, olyan mértékben válik szellemibbé a kijelentés. A kik a kijelentést befejezettnek szeretik tekinteni; a kik azt hiszik, hogy néhány érthetetlen dogmában van kifejezve az Istennek végső akarata az emberekhez: azok az életnek legfőbb elvét, a fejlődés örök törvényét tagadják meg. Pedig ez a törvény föltétlenül uralkodik mindenütt, a hol az élet jelei mutatkoznak. Haldoklás már az az élet, a melyik tovább fejlődni nem akar.

A kijelentés folytonosságán alapuló fejlődés olvasható le az unitarismus egész történetéből. Mi ezt nyíltan bevalljuk s esodálkozunk, hogy ezen megütődnek sokszor még olyanok is, a kik különben a szabadabb protestans szellemnek a hivei és munkásai. Az unitarismus nem egy megkövesült rendszer, nem holt dogmák halmaza, mely megköti a lélek szárnyait s az embert a saját belátása ellenére akarja üdvözíteni. Az unitarismus egy vallási irányzatot jelent, a melyet nem külső tekintélyek vezetnek, hanem az emberi ész és lelkiismeret kormánya alatt áll. Közkinos az, melyet egyetlen ember sem foglalhat le magának. Ez irányzat hivei közé nyugodtan számítjuk mindazokat, a kik a történelem folyamán a vallási tekintélyek uralmát megtörni s az ész jogát és a lelkiismeret szabadságát diadalra juttatni akarták. Ez irányzat alapvetői Jézus és az apostolok voltak. Bár sok tekintetben eltértek egymástól s lényegesen különböztek a mai unitarismustól, mégis ez irányzat munkásai közé számítjuk a monarchianusokat, Samosatai Pált, Áriust, Servétet, Socinus Faustot és mindazokat, a kik az ész

jogára hivatkozva, az Isten egysége érdekében szót emeltek az evangélium meghomályosítása ellen.

Az unitarismus legigazibb képviselője Erdély kiváló reformatora: *Dávid Ferencz*. Az ő egész élete, vallási fejlődése, az igazság után való szomja mutatja, hogy a vallás és dogma közötti különbséget felismerte, hogy előtte sokkal lényegesebb a vallás, mint a dogma, a mely sokszor csak arra való, hogy a lélek szárnyait megkösse s az embert Istentől elzárja. Ez elvi álláspontból kiindulva, csak fejlesztette az unitarius irányzatot, de azt megállítani, dogmai rendszerrel betetőzni nem volt szándékában. Jól tudta, hogy mint a folyamat futásában feltartóztatni nem lehet: úgy az eszmék és igazságok a maguk diadalmas útjukon semmiféle rendszer által meg nem állíthatók. Ideális lelke sokkal inkább bizott az igazságok legyőzhetetlen erejében s azoknak végső diadalában, minthogy azokat formulálni szükségesnek tartotta volna. Próféta ő, ki nem a jelennek, hanem a jövőnek él és dolgozik. Nem könyvekbe, hanem a lelkekbe akarta beírni vallását. Pap és szónok, ki nem a betű, hanem az élő szó erejével lesz reformator. A XVI. százbeli erdélyi hitvitáknak vezéralakja. A királynak szeretett papja s Kolozsvárnak közkedveltségű prédikátora. Vallásos nézeteit úgy a szószéken, mint a vitázó termekben először élőszóval fejti ki s azután foglalja írásba. Különösen kedvelt hívei előtt nyilatkozik meg lelke teljes őszinteségében. Prédikációi igazságot szomjuhozó lelkének egy-egy darabjai. Nemhogy másokat akart volna megkötni, de önmagára nézve sem ismert megállást a vallási fejlődés útjain. Élete a fejlődés nagy törvényének kézzelfogható bizonyossága. A mint ő maga érezte: úgy másokba is a rideg dogmák helyett az igazság vágyát s biztos győzelmének a reménységét akarta beírni. Ez érzelem vezette őtet nehéz pályáján diadalról diadalra s ez dagasztotta keblét még a dévai vár börtönében is.

A szó igazi értelmében vett reformator volt, mondhatni radikális reformator. Éles szeme volt meglátni azt, a mi rossz. Ehez járult rendíthetetlen erkölesi bátorsága: szembeszállani a visszaélésekkel. Mint általában minden igazi reformator a küzdelemnek kettős útján halad. Először meggyöngíti az ellenfél álláspontját, kimutatja annak a tarthatatlanságát; másodszor bizonyítja a saját álláspontjának helyességét. Ebből önkény

következik, hogy Dávid Ferencz is egyfelől „romboló“ munkát végzett, a mit ellene vádul is szoktak felhozni. Igen, mert sok hamis bálványt lerombolt s köztük az emberi körmönfont okoskodáson épült háromságtant. De hát nem ugyanezt tette Luther, Zwingli és Kálvin, midőn a hamis Babylon mesterkélte falait ontogatta. Azonban Dávid Ferencz nem elégedett meg a rombolás munkájával. A romok eltakarítása után építgette az ő lelke idealjának a templomát. Theológiája negatív, a mennyiben tagadta azokat, a melyeket lelke tévelygéseknek ismert, de van benne annyi positívum, a mennyi a hívő lélek vallási szükségleteit teljesen kielégíti. Dávid Ferencz nagy mester a romolásban is, meg az építésben is. Kezében a bibliával s lelkében az igazság biztos győzelmének a hitével, bátran szembe néz legvakmerőbb ellenségével is. A mig bírja a szó hatalmát; a mig forgatni tudja az ige fegyverét: addig lelkesedéssel követi őt Erdély népe a keresztényi igazságok különböző fokozatán egész az unitarismusig.

Különösen meglepő Dávid Ferencznél az a vágy és szomjuság, a mely őt csaknem ellenállhatatlan erővel vitte a tökéletesedés útján előre. Vannak, a kik ezt ingadozásnak szeretik feltüntetni, holott ez a legerősebb elhatározásra és legnagyobb fokú bátorságra mutat. Körülveszik őt a földi jók. Bir egy fényes és jól fizetett püspöki állás minden előnyével. Mindezek nem kötik le lelkét, kész ott hagyni bizonytalan jövőért, csakhogy lelkében az igazság szomját kielégíthesse. Nem kábitja el fejét s nem zsibbasztja el lelkét a sokaság hite, hiveinek rajongó szeretete, a tömeg lelkesedése, a mely őt az igazságoknak valamely fokán körülvette. Sokszor hangoztatja azt a mai napig is meg nem értett tételt, hogy az igazság ereje nem attól függ, hogy hányan vannak mellette s hányan küzdenek érte. Az igazság akkor is igazság marad, ha az egész világ elfordul tőle; mert annak örök élete van, mint magának Istennek. Egy újabb és tisztább igazságért kész elszakítani magát hivei sokaságától s azoknak rajongó szeretetétől. A mint maga mondja: „soha sem kell azt kérdeznünk, hogy a világnak nagyobb része micsoda hitet tart“.

Ha a sokaság magatartása meg nem állította útjában, még kevésbbé az egyes elismert tekintélyek. Az Agoston Lombardus, Bonaventura, Scotus, Aquinói Tamás és a többi sofisták

munkáját „haszontalannak“ mondja, mert írásaikkal meghomályosították az Istennek ismeretét, hogy nem mint azokkal építették volna az embernek lelkiismeretét“. ¹ Ezért mondja, hogy „a más emberek vélekedésében nem kell megátalkodnunk, akármely méltóságban legyen is“.

Nem támaszkodhatunk továbbá a concilliumok végzéseire, a zsinatok határozataira. Ezek is sokszor tévedtek és egymásnak ellentmondottak. Ha ezek után indulunk, még nagyobb tévedésekbe esünk. Ugy szintén az egyház a maga hagyományával, dogmaival, papságával és külső diszleteivel nemhogy előre vezetne az igazság útján, hanem még elzárja azt előttünk.

Ha tehát nincsen semmiféle külső tekintély, a mi üdvünk-ről biztosíthatna, akkor mit tegyünk, hova forduljunk? Ez a kérdés különösen jogosult azon emberfogalom mellett, a melyet Luther és Kálvin fejtettek ki. Szerintük az ember egy tudatlan és tehetetlen lény, ki az első bűn következtében annyira megromlott, hogy a jóra teljesen alkalmatlan. Ebben az emberben ok nélkül keresnök az üdvösségnek legkisebb eszközét. Önmagára hagyatva tehetetlen. Az első reformatorok az embernek ezen a fogyatékoságán és teljes tehetetlenségén úgy segítettek, hogy a Pál apostol nyomán fölvtették „a hit által való üdvözülés“ tanát. A mennyire szélsőség volt a kath. egyháznak a külső cselekedetek érdeméről való tanítása, éppen olyan szélsőségekbe ment át az első reformatorok „sola fide“ tana. Eltekintve attól az ellentmondástól, hogy a teljesen megromlott és minden jóra alkalmatlan ember miképpen lehet alkalmas a Jézusban való „hitre“, a mi egyetlen föltétele az üdvösségnek, főhibája abban van, hogy az örökkévalót az időszerütől teszi függővé. És ez által az embert, a ki addig az egyház szolgája volt, éppen olyan erővel adta a dogmatikai Jézus szolgálatára. A protestantismusnak e hibájára szépen rámutatott Strausz az ő „Leben Jesu“-jában: „Az ember üdvössége vagy érthetőbben szólva azon lehetőség, hogy rendeltetését betöltse, a benne levő erőket kifejtse s ezzel a jóllét megfelelő mértékében részesüljön, lehetetlen, hogy oly tények elismerésétől függjön, melyek fölött ezerek közül alig egynek van módja alapos vizsgálódást tartani s végül még ez az egy sem képes biztos eredményre jutni.

¹ Az egy Atya Istennek és az ő áldott szent fiának, az Jézus Kr.-nak Istenségekről igaz vallástétel. (:) ija.

Ebben örökre igaz a van az öreg Raimarusnak. Hanem, a milyen bizonyos az, hogy az emberi rendeltetés általános és mindenki által elérhető: úgy az elérés feltételének is minden embernél közösnek kell lenni. Ez nem lehet egy történetes, kívülről jövő történetismeret, hanem szükséges értelmi ismeretnek kell lenni, melyet mindenki magában feltalálhat.¹

A Dávid Ferencz reformatori működésének egyik jelentősége éppen abban áll, hogy ő a protestantizmusnak ezt az ellenmondását és hiányát megértve az üdvösség föltételét visszahelyezte magába az emberbe. De ezzel az emberfogalom fejlődésének is hatalmas lendületet adott. Szerinte az ember Istennek teremtménye, ki az ő képét és hasonlatosságát viseli. Az első teremtés csak a testi és földi embert alkotta, de a második, melyet Jézus által végzett az Isten, életet, lelket és szellemet adott az embernek. Az ember a „világosság fia“ s mint ilyen bir az „istennek ismeretével és minden titkoknak világosságával“. Ebben a belső ismeretben van a mi üdvösségünknek a forrása, mert a mint mondja „Ignoti nulla cupido“.² Az embernek nincsen arra szüksége, hogy külső tekintélyek biztosítsák üdvössége felől. „Szívvel hiszünk az igazságra“. Ott van bennünk egyfelől az igazság lelke, másfelől az ész, szív és lelkiismeret. Ezek a mi legbiztosabb vezetőink az üdvösség útján. Nem az egyház, nem a hagyomány, nem a papság, nem az üres cselkedetek, sőt még nem is a puszta hit; hanem maga az ember az ő lelki tehetségeivel az üdvösség szerzője. Az ember ömagának áll vagy esik. Akarata ellen senki sem üdvözül; de erős akarattal mindenki elérheti célját. Ilyen gondolatokkal Dávid Ferencz az „én“-nek, az egyéniségnek lett apostola és előrelátó prófétája.

Az emberi ítéletnek van — szerinte — alávetve a *biblia* is. Nagy mondás, merész lépés ez akkor, a mikor az inspiratio tana lekötözve tartja a lelkeket, a mikor az ember a betűimádás által vélte üdvét biztosíthatni. De azért nem habozott. Nagyrabecsülte a kijelentést, mint Isten ígését. Hiszen ez ad

¹ Idézve Lang H. „Ker. dogmatika“ 169 l.

² Első része az szentírásnak külön külön részeiből vöt prédicacikknak az Atya Istenről, ennek pedig az ő fiáról, az Jézus Krisztusról és az mi örökségünknek pecsétiről a sz. Lélekről. Irattattak Dávid Ferencztől, a megfeszült Jézus Krisztusnak szolgájától. 1569. S 4+5.

tekintélyt és méltóságot úgy az egyháznak, mint a papságnak. De hogy kellő fogamatja legyen, kezelni is kell tudni. Hiszen mi az oka az egyházban előállott sok zürzavarnak, visszavonásnak és egyenetlenségnek? Az, hogy eltért a világ Isten igéjétől s a helyett, hogy követte volna az ész és lelkiismeret tanácsát, hallgatott olyan tanítókra, a kik nem a tiszta igazságot keresték, hanem önző czélokat szolgáltak. Az Isten igéjének a magyarázásánál soha sem kell arra figyelni, hogy mit kíván az egyház, mit mondott egyik vagy másik biblia magyarázó, hanem hallgatnunk kell „a lelki ember itéletére“. Az itélet megalkotására nézve elfogadja az „analogia scripturae“ eljárását, midőn így szól: „Az irásnak igaz értelmét ugyanazon Istennek igéjéből kell vennünk, mert ha mi homályos mondás találhatik az irásban, világosabb mondással kell azt megmagyarázni; miért hogy pedig oly mondás az irásban nincsen, melyhez hasonló ne találhatnánk, szükség, hogy a világosabb a homályost magyarázza“.¹ Luther azt mondta, hogy „a mi nem tanítja a Krisztust, az nem apostoli, ha mindjárt Pál vagy Péter tanítaná is. Viszont, a mi Krisztust prédikálja, az apostoli volna, ha mindjárt Pilátus vagy Herodes tenné is“. Dávid Ferencz szerint is a szentírás próbaköve a Krisztus. „Az irásnak élete és lelke a Krisztus, melyet a ki megismer és igaz értelmét vette, az az egész bibliának a magyarázatjában szabadon előre mehet“. Ebből következik, hogy szerinte értékesebb az evangelium, mint a törvény. „Az uj-testamentumban — mondja — Istennek irgalmassága, jóvolta és a bűnösökhöz való szerelme mutatott meg a Krisztusnak és az apostoloknak prédikálása által, mely annak előtte a törvényben csak ábrázott és árnyékokkal befedeztetett volt és kevésbé ismerték azt és mintegy tükörnek általa látták meg“. A törvény vala a jövő jóknak árnyéka, az evangelium pedig a megadatott jelenvalóknak világossága. A törvény különbözteti vala a körülmetélt zsidókat a körülmetéletlen pogányoktól. Az evangelium pedig összeszerkeszti és mindenféle szentségeket egyesít. A törvényben cselekedeti és testi igazság vagyion, az evangeliumban pedig léleknek és életnek igazsága“.² Ha tekintjük azt a dogmatikai várat, melybe még a későbbi protestantismus is a bibliát minden emberi műtől különzárva tartotta; ha figye-

¹ U. o. Bi.

² G i i + 6.

lembe vesszük azt a rideg betűimádást, a mi annyi szerencsétlen visszavonásnak lett az okozója; végül, ha számba vesszük az új kornak azt a törekvését, mely a bibliát mint emberi művet emberileg akarja elbírálni és értékelni: akkor a Dávid Ferencz fenti nézetei úgy állanak előttünk, mint egy távoli fény, mely a messzi jövőbe veti sugarait.

A Dávid Ferencz bátorsága és radikalismusa a *szentháromság* dogmájának a bonczolgatásában tűnik ki a leghatározottabban. Hiszen már előtte többeknek lelkében támadtak kételyek e sajtáságos tan iránt. Ha az Isten egy, akkor miért három és ha három, akkor miért egy? Olyan kérdés ez, a mely a reformatio korában is sokakat foglalkoztatott, sőt a Luther és Kálvin lelkében is felmerült e kérdés. De náluk még sokkal nagyobb tekintély volt a dogma, minthogy az ő kétségük megbánhatta volna. Elfogadták hát a „pápás tudományt“, úgy a mint kapták. Sőt Luther inkább a józan ész kárhoztatta s azt az ördög és sátán fajzatának nevezte azért, hogy a legrégebb és legszentebb hagyományok iránt is kételyt támaszt a lélekben. Nála még győzött a tekintély-hit az ember józan ítélete és belátása fölött.

Azonban már a Dávid Ferencz által alkotott ember fogalom mellett a lelki tusának ilyen kimenetele nem lehetett. Szerinte az ember mindent vizsgál és ítél. Az egyház bármennyire a kereszténység központjába helyezte a háromság tanát; bármennyire is tette azt a kereszténység lényegévé; a scholasticismus bármilyen erővel bizonyitgatta, hogy azt hinni kell, mert érthetetlen: Dávid Ferencz mégis a saját, emberi ítéletének a mérlegébe tette. Mi is az a szentháromság? Hogy az Isten egy lényegében vagy állatjában, de három személyében. Milyen különös, idegen és érthetetlen beszéd ez az előtt, a ki gondolkozni is tud fölötte és a ki a bibliával is összehasonlítja. „Állat“, „lényeg“, „személy“, honnan vannak ezek a kifejezések és mi az értelmük. Dávid Ferencz az emberi szokásból vett beszédnek mondja, melyről a szentírók mit sem tudtak s melyet először Tertullian hozott be az egyházba. Mózes és a próféták, Krisztus és az apostolok sokat beszéltek Istenről, de olyan értelemben, mint a háromság hívők vallják, soha sem voltak felőle. Azért az állatnak, lényegnek és személynek nagyhangu fejtegetése csak hiában való és üres beszéd, mint a „fel-fujt hólyag“ vagy a „viasszal összeragasztott dió-haj“. Az Istent,

kit az egeknek egei be nem foghatnak, miképpen lehetne egy állatba rekeszteni.

Még feltűnőbb ellentmondás a háromság dogmájában az, a mely az Atyának és fiúnak egyenlőségét hirdeti. Ezt józan észszel fölfogni nem lehet akkor, a mikor a biblia lépten-nyomon az Atya és fiu közti különbséget tanítja. Az Atya a teremtő, a fiu a teremtett. Az Atya soha nem született, soha ember nem volt, soha nem küldetett, nem szenvedett, meg nem halt és fel nem támadott. De a fiu mindezekon keresztül ment s mindeneket az Atyától kapott.¹ Az Atya teremt a fiu által, üdvözt a fiu által, de nem megfordítva. Így az Atya segítségül hivatik a fiu nevében, de nem viszont; a fiu szintén segítségül hívja az Atyát, de az Atya soha a fiut. Tehát nincs meg az egyenlőség és azonosság az Atya és fiu között, a mit a háromság hívők vallanak.² Ha mégis valaki ragaszkodik a szentháromsághoz, annak el kell fogadnia azt is, hogy a Krisztus nem az Atyának, hanem a háromságnak a fia, a miből viszont az következik, hogy a Jézusnak három Atyja volt: Az Atya, a logos és a szentlélek. Ezt pedig a háromság hívők nem fogadják el.³

Nem csak ellentmondásokkal teljes a háromságtan, hanem biblia ellenes is. Azok a szentírásbeli helyek, a melyekre a háromsághívők támaszkodnak, nem bizonyítanak semmit mellette. Avagy miféle czimen akarják a szentháromság bizonyítására használni azt a bibliai kifejezést: „Teremtsünk embert“. Hiszen ez igékben semmi vonatkozás nincsen az Isten lényegére és személyére nézve. Ezek tisztán és kizárólag az emberi teremtésre vonatkoznak. Ha elfogadjuk is azt, a mit a háromsághívők tanítanak ez igékkel kapcsolatosan, akkor azt is el kell fogadnunk, hogy Istennek a teremtésben segítő társakra volt szüksége. Ez pedig határozottan ellenkezik a biblia tanításával, a mely lépten-nyomon azt mondja, hogy Isten egyedül a teremtő. Vagy ha már okvetlen több személyt akarnak érteni itt, miért értenek éppen hármat.⁴ Hiszen e többes kifejezés alatt éppen olyan joggal érhetnének kettőt vagy többet is. Ilyen ellenmondá-

¹ G. i. i. + 3.

² A II.-ik gyulafehérvári disputációnak D. F. féle jegyzőkönyve J. i. i. j. + 1.

³ Predikaciokról Fi.

⁴ U. o. H. ii. + 1.

sokba esik az, a ki eltér az irás helyes magyarázatótól s azt akarja kihozni belőle, a mi benne nincsen.

Egy másik használni szokott érv a szentháromság mellett I. Ján. 5. r. 7. v.-ben van, a mely így szól: „Hárman vannak, a kik bizonytságot tesznek a menyben: Az Atya, az Ige és a szentlélek és ez a három egy“. Dávid Ferencz szerint ez igék sem bizonyítanak a háromság mellett, mert ellenkeznek a János levelének többi részével és egész irányával. Nem is tartozik ez a bibliához, hanem utólagos betoldás, a miért komolyabb irás-magyarázók nem is foglalkoznak vele.

A keresztelési formula is egyike azoknak a helyeknek, a melyekkel a háromságtant bizonyítani szokták. De szerinte ez nem szól semmit az egy állat és három személy mellett, hanem azt teszi, hogy keresztelkedünk „Az Atyának ő nevében, ki mi hozzánk úgy mint fiaihoz jó kedvvel és jó akarattal vagyon, mi belénk öntvén a fúságra választásnál az ő lelkét, kinek általa ezt kiáltjuk: édes Atyánk és nem rettegünk ő tőle, mint kegyetlen bírótól, mint azok, a kik a kegyetlen mesternek és törvénynek az ő fenyegetése alatt fekütnének. Az fiunak pedig ő nevében úgy mint kinek általa az Atya minket megakart tartani és mi bennünk új életet, megboesátván minden bűneinket, akar építeni és feltámasztani, a szent léleknek pedig nevében, minemű üdvösséget az Atya Isten minékünk rendelt és szerzett az ő fiában“.¹

Dávid Ferencz nemcsak rombol, hanem épít is. Egyfelől lerombolja a háromságtan hamis bálványát, melyet az Antikrisztus épített a bibliával ellentétben, de másfelől felépíti a lelkekben az egy igaz Isten hitét. „Egy az Isten“. Ez nem üres beszéd, hanem élő és létező valóság. Annyira be van írva a lelkekbe az egy Isten hite, hogy azt nem is kell hosszasan bizonyítani. Már a pogány bölcséket: Platot, Aristotelest, a világ rendjének a vizsgálása az egy Isten hitéhez emelte. A próféták is ezt az egy Istenben való hitet ápolták. Jézus és az apostolok ezt tanították. Olvasd el az egész bibliát s mindenütt ezt fogod találni benne. Az első keresztény atyák: Ignatius, Ireneus, Hillarius, Chrysostomus, mind csak az egy Istenben való hitet predikálták. Ez az egy Isten nem csak a világnak egyedüli teremtője, hanem egyetlen és kizárólagos forrása

¹ U. o. K.

minden jónak. Sokféle eszköz van az ő kezében, a melyekkel a világot, az emberiséget fentartja és kormányozza, de segítő társa nincsen, neki ilyesmire szüksége nincsen. Mintha az első keresztény százévek monarchianusainak a hite ébredt volna föl a Dávid Ferencz lelkében bizonyságául annak, hogy az igazságot csak elnyomni, de megsemmisíteni nem lehet.

Azonban a Dávid Ferencz által tanított egy Isten nem a zsidók Jehovája, nem is a törökök Allahja. Az ő Istene a Jézus Atyja. Ezt nagyon fontosnak tartja s nem győzi eléggé hangsúlyozni. Miért? Azért mert a Jézus Atyjában való hit vezet az *istenfiuság* tudatára. Ez pedig azonkívül, hogy számtalan kötelességnek a forrása, mindenek fölött keresztényekké teszen. Tehát nem egy képzelt dogmában való hit, hanem az istenfiuságnak a tudata s az ebből származó kötelességek teljesítése teszen keresztényekké. Milyen fenukölt magyarázata ez a kereszténység lényegének. Ma is tanulhatnának belőle azok, a kik hiában való külsőségekben helyezik a kereszténységet s üres jelszavakkal takargatják a lényeg hiányosságait. Az igazi kereszténység lélek és élet. Ezt vallotta Dávid Ferencz s ezt hirdetik az ő szellemi örökösei is.

Ha mégis volnának, a kik a Jézus Atyjában való hit mellett bizonyítékokat keresnek, azokat Dávid Ferencz a bibliához utalja, melyben számtalan helyen jelentette ki Isten ezt az igazságot azért, hogy mi kettő, vagy három istenről ne gondolkozzunk, hogy elménk ide s tova ne kalandozzon és hogy könyörgéseinkben legyen kire tekintenünk és kinek könyöröggünk, tudniillik az *Atya Istennek*, a mint erre maga Jézus tanit: „Valamit kértek az Atyától az én nevemben“, továbbá „mikor könyörögtök ezt mondjátok: „Mi Atyánk ki vagy a mennyekben“. ¹ A Dávid Ferencz predikációi 1569-ben jelentek meg. A fenti idézetekből világos, hogy ő már ekkor *csak* az egy Istenhez, az Atyához való könyörgést tanította. Mégis tíz évvel később mint újítót itélik el. De az a harc és küzdelem, a melyet az egy Istenség fogalmának a tisztázásáért megvívott, az a halál, melylyel az igazságot megpecsételte, helyet biztosít neki azon halhatatlanok sorában, a kik a kereszténységért vértanuságot szenvedtek.

A kereszténység történetében az istenfogalommal össze-
forrva jelenik meg a christologia, a mint a háromságban Istent

¹ E i i i + 5.

és Jézust egygyé olvasztotta. Ennek a christológiának főhibája, hogy az Istent és az embert, az örökkévalót és az időszerüt, az eszmét és a történelmet összezavarja. Ebben a zavarban teljesen elveszett a Krisztus igazi alakja. Az eredeti Krisztus eltűntével a dogmatikai képzelődésnek tág mezője nyílt. Ezen a mezőn termettek a názáreti Jézustól teljesen eltérő, sőt azzal homlok egyenest ellenkező Krisztusi-alakok, a melyek az ember és Isten között megszámlálhatlan fokozatban és változatban foglalnak helyet.

A Dávid Ferencz reformatori munkája oda irányult, hogy a kereszténység kebelében fölszínre jutott élettelen Krisztus alakoknak, különösen pedig a szentháromság egyik személyeképpen föltüntetett Krisztusnak a lehetetlen, az ész és történelem ellenes voltát feltüntetve visszaállítsa a történelmi Jézus személyiségét. Azét a Jézusét, a ki született, élt, küzdött, szenvedett és meghalt, a ki mi vérünkből való vér, a ki istennek elsőszülött fia, de a ki által mindnyájan Isten fiaivá lehetünk. Ilyen irányu törekvéseivel a reformationának egy újabb irányt adott és újabb céljt jelölt, a mely céljt szolgálták és szolgálják újabban mindazok, a kik a názáreti Jézus élettörténetének a megírása és tisztázása által mind kézzelfoghatóbbá teszik, hogy ő valóságos ember és semmi egyéb mint ember volt. Dávid Ferencz e téren is az uttörő nehéz szerepére vállalkozott. De itt is bebizonyította, hogy az ő prófétai szeme a századokon keresztül messzire előrelátott. S ha a saját korában egész munkát nem is végezhetett, az nem kisebbíti reformatori működésének a jelentőségét.

Az a Krisztus, a kit Dávid Ferencz tanított, különbözött mindazoktól a Krisztus alakoktól, a melyeket előtte a dogmatikai képzelődés formált. Ő mindeniket az evangelium és a józan ész ítéletén keresztül bocsátva, önállóan alkotta meg a maga Krisztusát, a mely a legközelebb állott a synoptikusokban megjelenő történelmi Jézushoz. Hogy Dávid Ferencz azt a Krisztus alakot, mely a háromság egyik személyét alkotta a keresztény tanban, elvetette, azt a fentiek után nem kell említenünk. De elvetette a *Sabellius* tanát is, a ki a Krisztust csak *nevezet* szerint tartotta Istennek. Nem értett egyet Ariuszsal sem, a kinek tanítása szerint a Krisztust a világoasságból teremtette Isten, s istenségére nézve kisebb az Atyánál. A

Servét „isteni emberét“ valamint *Socinus*nak az Istenség méltóságához jutott emberét sem fogadta el. Szerinte Krisztus szűztől született, de az Atyának szent lelke által. És a miképpen mi születésünknel fogva atyáinknak és anyáinknak a természetében részesülünk: úgy részesült a Jézus az Atyának természetében és minden istenségnek a javaiban.¹ A Krisztus istensége tehát nem pusztán nevezet szerint való, a mint Cyrus és Mózes neveztetnek isteneknek; nem is hasonlatosság szerint való, a mint Árius vallotta, nem is idő szerinti, nem is fogadás (adoptatio) útján nyerte, de nem is pusztá bálvány isten a Jézus. Dávid Ferencz így magyarázza a Krisztus istenségét: „A kinek te fia vagy, Atyád az teneked, annak természetit viseled, a ki tulajdon Atyád teneked, miképpen lehetsz idegen attól, hiszen nem csak nevét viseled annak, az semmikép nem lehet; mert ha a Krisztus az Atya istennek fia, bizony istennek és örök életnek kell vallanod, ha átkozott nem akarsz lenni.“² A Krisztus istensége olyan mint a „viz“, mely kifoly a kút főből, de azért ugyanaz a víz mint a forrás: azonképpen a Krisztusban is ugyanazon istenség van, mint az Atyában. De azért róla azt mondani, hogy *ugyanazon* isten mint az Atya, éppen olyan tévelygés. mint azt állítani, hogy *más* Isten. Nincsen más istenség, mint az Atyáé. Az Atya a maga istenségét közölte a fiúval is.³ „A miképpen a viasz a pecsétnek formáját, melyet reányomunk, ábrázatképpen befoglalja és kimutatja: azonképpen a mi a láthatatlan istenségben vagyon befoglaltatik és kimutatattatik a Krisztusban.“⁴ Ezért a Krisztus felette áll minden más prófétáknak. Az Atyát általa találhatjuk meg, idvességünk csak általa leszen. Ő a mi fejünk és Atyánk fia. Jézus a „tükör“ kiből meglátjuk az Atyát, a „kincses láda“, melyből üdvösségünket merithetjük, „ajtó“, a melyen át juthatunk Istenhez, „pásztor“, ki az eltévedt juhokat keresi, „bárány“, a kit Isten áldozatul adott“. De óvakodnunk kell attól, hogy túlságosan felmagasztaljuk s olyan tiszteletet adjunk neki, a milyen csak az Atyát illeti, a kitől mindenek vannak.

Krisztus mindazokat a jókat, a melyeket Istentől vett, közli mi velünk. Ő nem csak egyedül örököse az Atyának. Mi mindnyájan örökös társai vagyunk neki. A mint ő Istennek fia, úgy

¹ L iij + 4. — ² D iii j. — ³ D iii j + 3. — ⁴ E iii.

mi is általa Isten fiai lehetünk. A miképpen ő megelevenült a születésben, úgy életet ad minékünk is. A miképpen a Krisztus az ő fogantatásában beteljesítették az Atya Istennek minden istenségével: azonképpen mi mindnyájan az ő bőségéből veszünk és ujjonnan való erővel felöltöztetünk és Isten templomává szenteltetünk.¹

A szentháromság harmadik személye a szentlélek. Dávid Ferencz bőven és szépen fejt ki erre vonatkozó nézeteit is. Miután sorra megeczáfolja azokat az érveket, melyeket istensége bizonyítására szoktak használni, kifejti a maga felfogását is. Mindenek előtt különbséget tesz a bennünk levő okoskodó lélek és a szent lélek között. Az elsőt szülőinktől kapjuk. A második a világosság atyjától száll reánk. A szent lélek a bibliában „szél”-nek nevezetik, mert „miképpen a szél láthatatlan és megfoghatatlan ingadozás, mindeneket minden megtartóztatás nélkül mozdítván, azonképpen az Isten megfoghatatlan és láthatatlanképpen az ő hatalmának általa azoknak szívöket felindítja, kiket önmagának választ”.² Nem csak kívülről hat a szent lélek, hanem bennünk élő örök munkás erő. A mint Dávid Ferencz mondja: „A szent lélek nem egyéb, mint az isteni természetnek és életnek ereje, mely a mikor mi belénk öntetik, nem a mi életünk szerint élünk, hanem az Istentől adatott élet szerint. Nem csak szélhez hasonló a szent lélek, hanem hasonló a „viz”-hez, a mely minden tisztátalanságot kimos,³ hasonló a „tűz”-höz, mely éget, világol és melegít; az „olaj”-hoz vagy „kenet”-hez; mert az isteni kegyelmet közli velünk, Dávid Ferencz különbséget teszen az ő és új testamertomi szent lélek között. Amaz a szolgaságnak, ez a fiaságnak lelke. Amaz külsőségekben nyilvánult, ez pedig valóban megszentel.

Ezekben kívántunk röviden rámutatni ama merész lépésre, melyet Dávid Ferencz a kereszténység történetében előre tett, a mely őt egy új irányzat apostolává s a vallási szabadelvűség zászlótartójává tette. A mikor a nagy Luther az ész ellen harezolt, akkor ő az ész jogaira hivatkozott. A mikor a többi reformatorok az ember tehetetlenségét és tudatlanságát hirdették, akkor ő döntő befolyást engedett vallási kérdésekben a lelki ember ítéletének. A mikor a „hit” által való üdvözülés

¹ L iij+5. — ² E c 4+1. — ³ Ff.

gondolata foglalta el a lelkeket, ő akkor hirdette a tudás jogait, az ismeret erejét. És ezzel alapvetője lesz annak az irányzatnak, mely a vallásban az ész és szív, a hit és tudás áldott összhangját megteremti.

Ezek után még egy kérdést kell feltennünk. Vajjon Dávid Ferencz önálló reformátor volt-e vagy a mások tudásából és lelkéből táplálkozott? Ezt a kérdést annál inkább fel kell tennünk, mert egyesek úgy mutatják be őt, mint a ki csak látszott vezérnek és reformatornak, de alapjában a Blandrata befolyása alatt volt egész életében. Az bizonyos, hogy ismerte úgy a saját korának, mint az azt megelőzőt időknél keresztény irodalmát. Olvasta az egyházi Atyáknak, a scholastikus bölcseleőknek írásait. Luthernek, Calvinnek, Servétnek műveit tanulmányozta. Blandratával az élő szó közvetlenségével tárgyalt vallási kérdésekben. Egyik vagy a másik adhatott újabb gondolatokat neki, megtermékenyíthette az igazságot folyton szomjuhozó lelkét. Ki határozhatná meg a létel kezdetét? Eljuthatunk-e bármely igazságnak a forrásához? Ki volt az első hívő vagy az első imádkozó? Kinek lelkében fogamszott meg legelőször az egyház vagy az állam eszméje? Ne kutassuk ezeket. Az igazságok mindig léteznek. Csak az a különbség, hogy az egyik ember fölfogja őket, a másik meg eszét és szívét bezárja előttük. Azt sem állítjuk, hogy az egy istenség eszméje legelőször a Dávid Ferencz lelkéből pattant ki. Ellenkezőleg valljuk, hogy az első öntudatos hívő unitarius volt, hogy Jézus és az apostolok is unitarius elveket vallottak. A Dávid Ferencz nagy érdeme abban áll, hogy ő őszintén kereste mindig az igazságot s mindent kész volt föláldozni az igazságért. Ez az igazi reformatori jellem. Annyit még is ki kell jelentenünk, hogy a ki az egyéniség jogait annyira tisztelte, a ki külső tekintélyek előtt soha meg nem hajolt, a ki egyéniségének elragadó erejével egy ország népét meg tudta hódítani, a kit még a halál rémalakjának az ijesztgetése sem tudott az igazságtól eltántorítani: azt „vezetett vezérnek“ mondani elfogultság nélkül nem lehet. És ha a magyarnak fő jellemvonása a nyíltság, őszinteség és bátor szókimondás: akkor Dávid Ferenczet magyar reformatornak is méltán nevezhetjük.

VÁRI ALBERT.

Dávid Ferencz és kora.

(Folytatás.)

A kolozsvári országgyűlés, noha csak hallgatólagosan, eltűrte a szakramentáriusokat. A lutheránusok szavukat küldötteik által a februárius 6—15-iki tordai országgyűlésen is hangoztatták s tiltakozásuk találkozott Novicampianus véleményével. Ez az öreg szerzetes doktor lelke mély megbotránkozásával látta az „eretnekség“ terjedését s ha azt megakadályozni vagy éppen kiirtani nem is volt hatalma, legalább az uralkodó személyek lelkét akarta megóvni e „ragályos bajtól“. Római hitű meggyőződése együtt hangzott el a wittenbergistakéval; s a Petrovics hiveiből állott többség kimondá, most már pontosan formulázva, hogy mindenki azt a hitet követheti, melyet akar a régi vagy új szertartásokkal, csakhogy az új hit követői ne bántalmazták a régi hit követőit. Bár ezzel sem a katolikusok, sem az evangéliusok jogán nem esett csorba, e szabadszellemű nyilatkozat keserűséggel töltötte el a bizonytalan jövőért aggódók lelkét. Megrongált egészségére való hivatkozással Novicampianus Lengyelországba hazabocsáttatását kérte s Dávid Ferencz is irt Kassa város tanácsának, hogy ha az utazás eléggé megbízható lesz, Szent-György napján elfoglalja a neki ajánlott prédikátorságot. Hamarabb is menne, azonban a szakramentáriusokkal van még egy kevés elintézni valója. E végből június 13-ra Kolozsvárra zsinatot hívott össze, melyre Kálmáncsehit is meginvitálta, hiveivel egyetemben.

A zsinati meghívó kibocsátásakor Dávid Ferencz nem tudhatta, hogy a zsinat megtartásáig mekkorát változhat a világ. Pedig a pergő napok nagy meglepetést tartogattak. A királyné hazatértekor örömmámorban uszó Erdély lassanként kezdett kiábrándulni. A multkor még Ferdinánd-párti Kendy Ferencz csak azért hagyta el „hatalmas“ urát, hogy „felséges asszonyá-

nak“ kedveskedhessék s az most a kinestartóságot is sajnálja tőle. A daliás Bebek, ki a szomszédban is helyre legény volt, nem egy ábrándos pillanatában szórakoztatta a szép Izabellát s most, a mikor szolgálatainak megjutalmazására került a sor, vajdává való kinevezés helyett azzal a gúnyverssel üzte ki udvarából: „Fuss parázna Bebek, Mert nem szerettelek“. A vén Petrovics is kezd meghasonolni a rendekkel; az erdélyi seregek élén de nagyon elkelne valamelyes fiatalabb tetterő. A porta sem idegenkednék a csélesap Bebek kormányzóságától, sőt, hogy Mahinud megsértése miatt Izabellára s a temesi bánra való neheztelését megbizonyítsa, április 11-én két oláh vajda kíséretében Bebeket elindította hivatalának elfoglalására. Elfogadására több, mint 62 főúr nyert a portától fermánt.¹ Izabella sem vette tréfára a dolgot s hozzá látott a határszélek megerősítéséhez; Petrovics is mozgósította seregét. A saját szerencséjétől megijedt Bebek jónak látta alkuba bocsátkozni a fejedelemsasszonyynyal, hátha így kevesebb, de biztosabb haszna lesz. S míg eképpen az egész Erdély figyelme e mozgalmakra irányult, a magára maradt királyfi új mesterével,² Csáky Mihálylyal, készült uralkodói elhivatására. Dávid Ferencz is ügyesen fölhasználva az alkalmat, a hirdetett zsinaton elitelteté ellenfeleit. Petrovics későn értesült pártfogoltjai sorsáról s mindent helyreigazítandó, a július 1-i tordai országgyűlésen újólág kimondatá: „Ki-ki vallja azon hitet, mely neki tetszik, új vagy régi szertartásokkal s e részben teljesen szabadakarata szerint cselekedhetik“. Azonban hozzátette: „Az új vallás követőinek — t. i. a lutheránusoknak és szakramentáriusoknak — nem szabad egymást bosszúsággal illetni“. A felbátorodott szakramentáriusok szeptember 26.-án nyílt vitára szólították Dávidékat. Ám, erőtlenül. Közöttük nem vala senki, a ki az erdélyi magyar lutheránusok püspökének, Dávid Ferencznek, szónoki erejét utólélni, dialektikáját megközelíteni s vitát irányító talentumát megfogni képes lett volna. Ugyan néhányan — nagyobb biztonság kedvéért — Melanchton véleményét is akarták hallani a fennforgó kérdésekről, de a válasz még nem érkezett meg, a mikor a szakramentáriusok legfőbb támasza, Izabella fő-fő tanácsura, az erdélyi hadak vezére, Petrovics Péter november elején Kolozs-

¹ Szilágyi S.: Erdély története, I. köt. Pest, 1866. 337 l.

² Dr. Veress E.: Izabella királyné. Bpest, 1901. 447 l.

váron elhunyt. Halálos ágyán a családtalan hű szolga minden vagyonát, óriási jószágait a királynéra hagyta és utódjául atyja-fiát, komját Békés Gáspárt ajánlotta.

Izabella őszintén megsirathatta öreg barátját, hiszen ő volt egyedül, ki önzetlenül vonzódott hozzá. Halálával a néma törekvések szóhoz jutottak. A felvidék hűsége megtántorodott; a török vonakodik visszaengedni Temesvárt és Lippát; a moldvai vajda is követeli várait. A tétlen magyar urak a sok baj látára örökösen zugnak-bugnak s nem lehet tudni, mi a tervük. Nines e hon fiai között, ki az özvegy királynét vigasztalná. Pedig bánatát, kinjait régi asszonyi baja is gyötörni kezdé, különösen a mióta Novicampianus Albert után Evangelista János lett háziorvosa. Egyetlen szórakozása, talán gyönyörűsége is az, ha köréje ülnek lengyel atyjafiai s elpanaszolhatja nekik gyöttrődését. Ilyenkor oly jól esik a délcegz Ligenza enyvelése. A szigorú életű Forgách Ferencz püspök el is indította róluk a pletykát. De hát kinek mi köze Izabella magánéletéhez? Nagyobb baj volt, hogy lengyel barátai az ország dolgaiba is beleszóltak, nemesak, de mint egykor Gertrudis idejében, a végrehajtás hatalmát magukhoz kaparították. Még Kendy Ferencz sem foganatosíthatta az ország végzéseit Ligenza tudta nélkül. Nem esoda, ha ilyen körülmények között a békétlenkedők száma egyre szaporodott s a megboldogult Petrovics sirján alig szállott meg a por, mikor Izabella ellen titokban valóságos ellenzék keletkezett. Mint ilyenkor szokás, előbb egy-egy pohár bor mellett keseregtek. A besugók révén Izabellának tudomása volt tervükről; valami olyat akarnak — hallá —, hogy őt eltegyék az útból s a kis János Zsigmonddal kormányoztassanak. Emlékezik is valamire, Kendy Ferencz nem olyan régen azt mondta: jó volna a királyfit önállóságához szoktatni s ehhez a Váradra tervezett kirándulás éppen jó alkalmul szolgálna. De hát akkor mi lesz ő vele? A küszöbön álló halál, egy szemernyi boldogság után hosszú szeplőtlen özvegység s országos gondok miatt megtörött lélek tiltakozott e fölöslegessé nyilvánítás ellen. Meg aztán öregségére oda kellett jutnia, hogy immáron azt sem tudja, milyen ritus szerint fohászkozzék kegyelmes Istenéhez. Régi római hitének saját udvarában sines tisztessége; a jó öreg Csáky ugyan a lutherség barátja, de ez a hit is kétfelé szakadt a szászok s magyarok szerint; Kendy Ferencz —

Petrovics mintájára -- meg éppen a szakramentáriusokat pártolja. A hit dolgában is rendet kéne csinálnia! Valóban csak most látja, mennyire megöregedett s mily sok elintézni való dolga van még.

Pedig mindebből csak annyi igaz, hogy megöregedett; azonban az ő intézkedéseit kevesen várják, még kevesebben óhajtják. Van is, ki végezze helyette. A hatalmasan terjedő szakramentáriusokkal szemben Dávid Ferencz vette fel a küzdelemet s még az ő vitaedzett erejét is ugyancsak próbára tette e pár év. Mert nagy dolgok forogtak kérdésben.

Említettük, hogy Luther halála után a titkos theologiai törekvések mind fölszabadultak s e téren maga Melanchton járt elől. Most aztán dülőre került az ügy. Kezdetben csak azt kifogásolták, hogy Melanchton a félreérthetetlenül megfogalmazott, kizárólagosan a hit által jócselekedetek nélkül üdvezülhetés dogmáját — a synergesiával toldotta meg, állítván, hogy az embernek magának is van része üdve elnyerésében. Ujabbán már az sem tetszett, hogy az ószövetségi törvényeket is kötelezőnek tartja a keresztény egyházban. Kiméretlen volt Amsdorf Miklós támadása, melylyel tételét („a jócselekedetek károsak az üdvre“) védte; az ellenfél teljes megvetéséért leit Agricola János az antinomismus vezére; legdurvábban s Melanchton multját legjobban sértő bizonyára Flacius Mátyás volt. Az 1548 deczember 12.-én megtartott lipcei gyűlés kimondotta, hogy a római katolikus egyház azon szertartásait, melyek a lutheri dogmákkal nem ellenkeznek, átveszik s adiaphorák nevéen kultiválják. Melanchtonra bizták e végzés megszövegezését, kinek munkáját lipcei interim elnevezéssel a következő év júliusában az ország rendei változtatás nélkül elfogadták. Amsdorf, Flacius és Wigand ugyan már akkor is fölszólaltak ez interim ellen, most azonban, mikor a 61 éves Melanchtont mindenfelől perbe fogták, támadásaikat végsőig vitték. Flacius szabadságával anynyira ment, hogy azzal vádolta Melanchtont, mintha a pápaságot akarná visszaállítani; ennélfogva azt követelte, hogy megtévelyedett állításait haladéktalanul vonja vissza! Ez a furor theologicus nem ragadt mindenkit a végletekig és sokan voltak, kik közönbösen hallgatták e vitákat. Ám, ezeknek másféle érdekesség volt fentartva. Luther azt tanította, hogy az urvacsorában mi Krisztusnak valóságos testét esszük és valóságos

vérét isszuk. Kálvin szerint „a midőn az ember a kenyeret és bort magához veszi, ugyanakkor, de egyedül azon esetben, ha valódi hite van, lelkével vagyis lelkileg élvezi Krisztus megdicsőült testét is. Ezen megdicsőült test folyvást az égben van ugyan és semmiképpen nincs jelen a földön; a lélek azonban hit által felemelkedik ahhoz s az abból kiszármazó természetfeletti erő titkos módon táplálja és erősíti a lelkeket“. Már most Melancthon úgy gondolkozott, hogy ha „Kálvinnak az a tana, mely szerint a hívő az urvaesora vételekor szellemileg élvezi Krisztus testét és vérét, az urvaesoránál nem semmisíti meg egy lényeges mozzanatát sem“: hát akkor érthetetlen, miért szakadtak el tőlük a svájciak. Ezért három évi hosszúságú hallgatás után levelet írt Kálvinnak, régi barátságát vele felújítja s a békés kiegyezés útját egyengetni kezdi. Kálvin 1557 augusztusában már elragadtatással írja: „Fennen és ezerszer hirdetem, hogy az urvaesora kérdésében Fülöp annyira egy véleményen van velem, mint leghűbb követőm“.¹ Siber erre nem késett megjegyezni: „Annál, hogy Fülöp e rágalom ellen nem védekezik, bennünket nagyobb gyalázat nem is érhetett volna“.

Igy állott a reformáció Németországban, mikor Kolozs-várról néhányan kérdést intéztek Melancthonhoz a szakramentariánizmus ügyében. Melancthon válaszában azt ajánlotta, hogy a zavargások elcsöndesítése végett csak a legfőbb állításokat tartsák sérthetetlennek, a lényegtelen s külső dolgokban a gyöngéknek engedni kell; a mi pedig a szakramentáriusok önálló felekezetét illeti, erről nincs mit szólani, minthogy az ő felfogása szerint saját egyháza s a szakramentáriusoké között lényegbeli különbség nem lévén, külön szakramentárius egyház vagy felekezet nincs. Dávid Ferenczék jól sejtették a válasz tartalmát, hiszen ők régóta haladó lutheránusok, filippisták vagy a XVI. század kifejezése szerint kryptokálvinisták voltak. Legalább a Rövid magyarázatban levő chronologia azt bizonyítja, hogy Krisztus testének a kenyérben és borban való tényleges jelenlétét még 1554-ben tagadták.

Mielőtt Melancthon válaszát nyilvánosságra hozták volna, előbb Stancaroval kellett végezniök. Ez a fáradhatatlan vándor az erdői zsinat után egy ideig bujdosván, végtére Nagyszében-

¹ *Stähelin*: Johannes Calvin. I. köt. Elberfeld, 1860. 251. l.

ben telepedett le s valószínűleg — mint 1549-ben — tanítóskodott; majd onnan elüzetvén, 1557 végén Kolozsvárra ment. Az év utolsó napján nyílt vitára provokálta a lutherista papokat. Legyőzetését, melyben Dávid mellett főleg Heltai Gáspár jeleskedett, maga nem tartotta véglegesnek s ha el is távozott, szívében a harag és gyűlölet mellett a találkozás serkentő izgatótását vitte magával Beszterczére, Marosvásárhelyre s az események váratlan fordulata után Lengyelországba. Kálmánesehi és Stancaro legyőzése Dávidnak kellemes meglepetést szerzett: Schesaeus Keresztély, a kolozsvári egyház szász nemzetbeli papja ódával tisztelte meg.

Sok aggodalommal, kevés reménnyel kezdődött az 1558-ik esztendő. A török a határszéleken rabolt; a magyar katonák fizetés híjján készülnek felmondani; Petráskó oláh vajda, ki segítséget ígért, a minap gyilkoltatott meg; az állampénztár üres s a rendek olyan részvétlenek! A mióta V. Károly kolostorba vonult, Ferdinánd sem sokat törődik vele, sőt egész Magyarországgal sem. De legalább fia s a lengyelek szeretik. Ily érzelmek között nyitotta meg február 3-ikán a kolozsvári országgyűlést Izabella. Önmagát kimérendő, Kendy Ferencz által arra kérte a rendeket, halaszthatatlan kiadásai fedezésére szavazzanak meg harminczadokat s a szász papok tizedének háromnegyed részét a kinestárnak foglalják le. Nagy megütközést keltett e kivánság a szász küldöttek soraiban. Mi jogon mer illet még ki is gondolni az uralkodó, midőn ősi törvényes jogaikat sérti ez által? Erdélybe jövéen, 1224-ben II. Endre megengedte, hogy bírót, papot szabadon válasszanak s tetszésük szerint fizessék. A későbbi uralkodók közül senki sem vonta kétségbe diplomájuk jogosságát, sőt az 1437, 1459, 1505 és 1542-iki unióban a három erdélyi nemzet újra megerősítette azt. Az Izabella részéről fenyegető veszedelem tömörítette a szászokat s Dávid Ferencz e kedvező hangulatot megragadva, az orthodox lutheránusokat s a filippistákat megpróbálta visszatéríteni a közös egyházba. Tervét nagyban előmozdította Bebek, a két Kendy, Csáky Mihály és Balassa Menyhért szövetkezésével a nemzeti ellenzék kialakulása. Ezek az urak Izabella s a lengyel jövevények hatalmának csökkentésére a márczius 27-iki tordai országgyűlésen a kormánytanács tagjainak számát 12-vel és pedig kimondottan, törzsökös erdélyi nemzetséggel, szaporítani határozatták. A

békétlenkedők tábora napról-napra növekedett s a júniusban tartott gyulafehérvári országgyűlésen immár határozott követeléssel állottak elő: Izabella s udvartartása oly sokba kerül, hogy nem győzik fizetni, legjobb lesz hát, ha Váradra költözik kevés számú kíséretével, hol éppen most építenek számára új palotát; az országlás dolgait majd elvégzi helyette fia. E kívánság vérig sértette Izabellát; uralkodói nyugalma előharczosi indulatosságá változott; figyelemre sem méltatta Nisovszky higgadt előterjesztését, hanem egyenesen halált határozott a nemzeti mozgalom vezetőire. Mig udvarnépe a jámbor Karádi Pál erkölesi oktatásait fontolgatta, maga Balassa Menyhérttel sürgös levelet fogalmaztatott, melylyel augusztus végére a főurakat magához rendelé. Alig valának együtt a meghívottak, praktikával ki lesvén az esetét, melyen esöndes borozgatás után álomba szenderegnek: bérelt orgyilkosaival Kendy Ferenczet és Antalt s Bebek Ferenczet borzalmas módon megöleté. A szept. 29-iki fehérvári országgyűlés utólagosan törvényesité e förtelmes boszút; midön azonban elrendeltetett, hogy a meggyilkoltak roppant vagyona a kincstár részére lefoglalandó, s az erdélyi hadak vezéréül — hálából! — Balassa Menyhért választatott: a fékevesztett uralkodó zsarnok kapkodásain mindenki megbotránkozott. Jellemző, hogy Cromer, a lengyel követ, magától az uralkodótól nyert információk alapján azt jegyezte föl: az igaz valláson ejtett sérelemért bünhödtek Kendyék s Bebek. E jámbor ámitást rajta kívül senki sem hitte, nem kiváltképpen a porta s a további kegyetlenkedésektől tartó erdélyi három nemzet. A megtöröttnek vélt nemzeti ellenállás még nagyobb erővel tömöríté a békétlenkedőket.

A májusi tordai zsinat, hol Melanchton levelét a szász és magyar lutheránus egyházak is tudomásul vették, a róla kiadott Acta-ban azt mutatja, hogy Melanchton ez időbeli hittételeit mind elfogadták; a végzések a legtisztább kryptocalvinismus szerint voltak készítve. A szász és magyar lutheránusok egyesülésének tehát semmi akadályja sincs s ha eldöntik a hegemonia kérdését, vagyis azt, hogy vajjon a magyarok vagy pedig a szászok suprematiája érvényesüljön-e az összeolvadás után: Erdély megelőzi Németországot a protestánsok kiegyeztetésével.

Az ügy kétségtelenül fontosabb volt, semhogy alapos megfontolás nélkül lehetett volna benne határozni. Ezért mindkét

párt visszavonult fontolgatni; noha Dávid továbbra is a közvetítés eszközlője maradt. A politika ezuttal is belevágott a valóság dolgaiba. Mint mondtuk, a gyulafehérvári gyilkosság Izabellával szemben általános elhidegülést teremtett. Nemcsak udvarának lelkésze, — Karádi Pál — de a rendeken kívül a francia követ is kezdtek tőle elfordulni. Az általános elpártolás következtében, Izabella elhatározta Ferdinánddal kiegyezni. — Bornemissza László útján Delavigne közvetítésével Konstantinápolyban ez iránt tárgyalásokat kezdett. Izent ez ügyben a lengyel királynak is. A szultán 1559 január 31.-én Busbequenek engedélyt adott — egyelőre Izabella birtoka határainak pontos megjelölése iránt — Ferdinánddal tárgyalást kezdhetni. Sikerült is februárban egy évre fegyverszünetet kötni. Izabella április végén már ilyen hangon írat Csáky Mihálylyal ecsedi Báthory András udvari tanácsosnak: A királynéasszony szívesen vette levelét és üzenetét, mert az a felfogása, hogy ha fia trónra jut, nem azért teszi, hogy Ferdinándnak ellensége legyen...¹ E levélváltások nem folytak titokban s a szász urak pontosan értesülve valának. Lelkükben föléledt régi vágyuk: Ferdinánd már egyezkedik, Izabella halála után tán rögtön övé lesz Erdély, ők mindig hű támaszai voltak a Habsburg-uralomnak, ennélfogva bizonyára majd újabb kiváltságokra is számíthatnak... Tehát elhatározták, hogy a protestáns uniót csak szász főnhatóság alatt fogják elfogadni. Közben régi baja halálosan kezdé gyötörni Izabellát. Gyógyító ir vala fájdalmainra a junius elején ide érkezett új orvosnak, Blandratának gondos ápolása; meg az a hír, hogy a lengyel uralkodó szívesen hallja egyezkedését Ferdinánddal. Most már igazán nincs más hátra, mint az országos rendek beleegyezését megnyerni az ügynek. E végből junius 12.-re gyűlést hívott Fehérvárra s ott ereje túlfeszítésével, talán utoljára, asszonyi szépségének teljes pompájában megjelenve, arra kérte, az együtt levőket, válasszák meg a tanácsosokat, kik az ő halála esetén fia uralkodásában segédkezzenek. Ha e választás jól sikerül, nyugodtan fog meg halni. A rendek — meghatva a szerencsétlen anya utolsó kívánságától, avagy bizva János Zsigmond jóakaratóiban — alázattal ő felségeikre bízták a tanácsosok megválasztását. Izabella úgy érezte, hogy győzött;

¹ Dr. Veress Endre: i. m. 476. l.

a szászok azt olvasták a tervekből, hogy Ferdinánd uralmának kezdetét csak napok késtetik. Az augusztus 15—18.-iki meggyesi gyűlésen tehát kijelentették: „Meg vagyunk győződve, hogy ekklesiánk tudománya maga a szent igazság s attól egy környire sem távoznak el. Kérünk titeket s kényszerítünk, hogy a mint Krisztus egy az Atyával és szent Lélekkel: mi is legyünk egyek. Más tudományt az eddiginél be ne vegyetek, mert mi szász ekklesiáinkban hirdetését meg nem engedjük“. E kijelentés lényege nem hittani, hanem politikai volt, ennél fogva a Dávid Ferencz által képviselt magyarságnak reá adott válasza nem lehetett más, minthogy kijelentették: ők nem szakramentáriusok, kik az urvacsorát megüresítik; azokhoz sem csatlakoznak, kik e kérdésben legelőször vitát kezdtek, tehát Stancarohoz vagy Kálmáncsehihez; azokkal sem értenek egyet, kik az urvacsorai jegyeket pusztán emlékeztető jelnék tekintik; ellenkezőleg azt hiszik s vallják, hogy a hit segélyével nemcsak Krisztus jótéteményeiben, hanem valóságos testében is részesedik az urvacsorával élő személy.¹ Vagyis az evangéliumi felfogás értelmében mindketten találkoznak. Mégis — az egyesülés lehetetlen volt. Dávid Ferenczben a magyarság, Heblerben s Alesiusban a németes törekvésű szászság küzdött az egyházi suprematiáért. Szász földön Dávid törekvései elsikertelenedtek, magyar földön azonban teljes volt diadala. Erdély magyarsága épp úgy ünnepelte a meggyesi zsinat nyílt színvallását, mint a Debreczen vidéki magyar Alföld, melynek nevében a julius végén Nagyváradon tartott beszélgetésen Melius adott megbizást a szólásra.² A meggyesi zsinaton Dávid Ferencz választóinak kezébe tette le „lutheránus püspök“ czimét s mint egyszerű lelkipásztor ment haza hirdetni hiveinek a „kolozsvári vallást“.

Szeptember 15.-én meghalt a királyné, október 8.-án temették el. S a beköszöntő télel megkezdődött János Zsigmondnak a fejedelemsége.

(Folytatása következik.)

¹ Pokoly J.: Az erd. ref. egyh. tört. I. köt. 129--130. l.

² Biharmegye Bőszörmény, Debreczen (ma Hajdumegyei) és Nagyvárad városokkal János Zsigmond birodalmához tartozván, Melius jogszerűen csatlakozott a Dávid Ferencz által képviselt magyaros mozgalomhoz. L. *Jakab. Elek*: János Zsigmond élete és uralkodása. Keresztény Magvető II. köt. 1863. 192—194. l.

Az unitárius egyház megújrodása Lázár István püspöksége alatt.

(Folytatás.)

Tordai iskolánk régi; erről Varga Dénes igazgató és a Lázár István püspöksége alatt létesült és épült székelykereszturi gimnáziumról néhai Sándor János igazgató tollából terjedelmes és helyes történelmi adatok alapján nyugvó, becses műveket birunk. Kevés tehát ezekről a mondani valóm. Tordai gimnáziumunknál több kisebb építkezés történt, a rectori ház is 1797-ben újra építettett, mert már eddigi deszkafedelével egészen tarthatatlanná vált. A tordai rectornak, Barabás Dávidnak, jó mellékkereset volt a bor árulási jog, melyet mikor a köri felügyelő gondnokok 1797-ben feljelentettek, kifogásoltak, beszüntetni kértek, a Consistorium kimondja, hogy nem azt várja éppen a gondnokoktól, hogy a tanárok jogait megtámadják, hanem inkább, hogy megvédelmezzék. A rectorra nézve azonban kimondatik, hogy zajos multság és muzsika szó mellett, ne árusítson saját házánál bort senkinek, továbbá az is meghatároztatik később, hogy saját házánál csakis saját termésű borait adhatja el. Jellemző ez az egy század előtti állapotokra nézve.

Erre az időre esik Pápainé Gyulay Zsófia és a Zilahi Sámuel alapítvány adománya a tordai gimnázium részére.

A székelykereszturi gimnázium létesülését és építését nagy vajadás előzte meg. Miből indult ki, azt már fennebb láttuk. Tény az, hogy ez iskola létesítése nagy mértékben Lázár István püspöknek és a marosvásárhelyi consistoriumnak köszönhető. Lázár István püspöki vizsgálatai alkalmával jelentékeny összeget gyűjtött ez intézet czéljaira, többször jelent meg az évfárá vizsgákon s különböző differentialis kérdéseket simított el

személyesen. Az építést 1794-ben kezdték meg s 1804-ben végezték be a szomszédságában levő tanári lakással.

A tordai iskola előljárósága aggódott, hogy a sz.-kereszturi iskola létesítésével megesökken tanulóinak száma. Lázár István legyőzte az aggodalmakat. Mindamellet is a székelykereszturi iskolát Keresztur-, Maros- és Fejérvör áldozatkészsége építették föl, a még szükséges összeget a közcassa fedezte; a többi körök felette csekély összeggel folytak be az intézet létesítésére. Abrudbányai Szabó Sámuel volt ez iskolánk létesítésének és építésének lelke, kit Lázár István személyesen iktatott be igazgatói hivatalába. A kereszturi iskola létesítését nagy mértékben előmozdította a II. József alatt tervbe vett normalis iskola felállítása.

Nem volt elég, hogy ezer meg ezer akadály, sőt visszavonás és egyenetlenség húzta-halasztotta az építkezést, még az Udvarhelykör féltékenysége is közbejött. A homoródvidéki ekklésiák és H.-Almás az iskolát H.-Almásra kívánták vitetni, Kereszturnak fekvését, közerkölcsei állapotát s a tanulókra való befolyását súlyos kritikával illették. 1806-ban indul meg az áthelyezés iránti mozgalom, a marosvásárhelyi consistorium némely tagjának támogatásával. A főconsistorium azonban ki mondja, hogy Kereszturt ne bántsák, de tegyenek javaslatot, hogy van-e H.-Almásra telek egy iskola és rectori lakás építésére; továbbá gondoskodjanak az építésről, az épületek conservalásáról, a tanulók elhelyezéséről úgy, hogy a vallásközönség gyenge cassája ne vétessek igénybe, s ha e tekintetben H.-Almás és a két Homoród melletti ekklésiák véleménye beérkezik, akkor fog határozni, hogy ne építtessék-e H.-Almásra is még egy iskola, „mert iskolára még tényleg szükség volna“. H.-Almás az építésre előkészületet tesz, de a Consistorium figyelmezteti, előbb adják be a korább kért véleményt s nehogy a közcassa támogatására számítsanak. Nyilatkozat tételre 1810-ben újból sürgősen felhivatnak most már nevezett körből a főconsistoriumban jelenlevő tagok. Minő nyilatkozat történt: nines leírva, de ezzel a h.-almási gimnázium ügye Lázár István alatt levéttett napirendről. Tanítási, fegyelmi és rendszabályok olyanok voltak, mint kolozsvári főiskolánkban. Ennek mintája után alakult Torda és Keresztur. Egyik iskolából a másikba átmenni a tanuló kénye-kedve szerint, nem volt szabad, csak az esetben, ha elvégezte egyik iskolában az összes osztályokat. Ha az igazgató

elbocsátási bizonyítványt adott egyes, a vezetése alatti iskolában tanulni kezdett tanulóknak, az esetben fel vették a másikba. Kolozsvárról két tanulót visszakísértettek Toroczkóra, mivel elbocsátási bizonyítványok hiányzott, s az igazgatótól közben nyert informatio is az volt, hogy az illetőknek nincs okuk elhagyni a toroczkói iskolát, melyet nem végeztek. Általában gondoskodtak arról, hogy egyik iskolánk a másik tekintélyének ne ártson.

Mikor Kolozsvárra jöttünk tanulásunkat a 6.-ik osztályban tovább folytatni, azt hiszem, velem együtt sokan nem értették, miért ülnek sorrendben elől az addig itt tanult ifjak összesen, azután a Tordán és csak végül a Sz.-Kereszturon tanultak? Most már értem. 1797-ben azt határozta a tordai zsinat, — miután a székelykereszturi gimnázium részére a rendszabályok megalkottattak, — hogy a diákok Kereszturról, mint Tordáról Kolozsvárra jöhetnek tanulásaik tovább folytatására, mehetnek legatioba, ez intézetnek „akadémiákon tanult tanítói professoroknak, a hazában tanultak rectoroknak neveztessenek, s ha a kolozsvári iskolába egy időben, egy leczkéből jönnek tanulók, a tordaiaknak adassék meg a praecidentia“. Ezért ültünk mi kereszturiak még 1879-ben is a 6-ik osztályban a tordaiakon hátul.

Meg kívánom itt jegyezni, hogy egyházköreinkben minden évben gyűjtés rendeztetett a főbb iskolák javára. A begyűlt összeget az esperesek magukkal vitték a zsinatra vagy a kolozsvári főtanácsra s itt átadták illő helyére juttatás végett 1799-ig a generalis notáriusnak, az időtől kezdve pedig a perceptornak (pénztárnok). Az évről-évre begyűlt összeg azonban, nyert adataim szerint, sohasem haladta meg a 200 frtot. Mi volt ez három gimnáziumnak?

Egyházközségeinkben állami, községi, elemi iskolákról az időben nem is szólhatunk. Ilyenek nem léteztek. Mint más felekezeteknek, úgy nekünk is magunknak kellett gondoskodnunk minden egyházközségben népiskoláról. A mint lehetett, a gondoskodás meg is történt, de bizony tagadhatatlanul sok volt a hiány, sok panasz tétetett a consistoriumhoz a tanítók ellen is.

A mit mi ma vasárnapi iskolának nevezünk, lehet neve ujjabb keletű, de az iskolázás lényege nem új s nem is angol

átültetés. Meg volt ez nálunk régen, több száz évvel ezelőtt. Kötelesek voltak a belső emberek Szentgyörgy-naptól Szentmihály-napig minden vasárnap a templomban délelőtt a fiukat, délután a leányokat tanítani s az eredményről évről-évre a jelentést a felsőbb hatóságnak beküldeni. Ennek régen se volt valami nagy eredménye, mert az 1803-iki csikszentmártoni zsinat szigorúan meghagyja a szülőknek és a cselédtartó gazdáknak, hogy a vasárnapi tanítást el ne hanyagoltassák. Erre pedig 1804-ben az ürmösi zsinaton azt jelentik az esperesek mindnyájan, hogy említett határozatnak „a szülők hibájok miatt igen kevés effectuma tapasztaltatott”. A vasárnapi iskolázásról most, egy század múlva sem sokkal mondhatunk többet.

Szóljunk valamit egyházunk alkotmányáról is. 1718-ig egyházunk ügyeit a püspök a körökben az esperesekkel és évenként különböző egyházközségekben tartatni szokott zsinatokkal, melyeknek minden pap, minden mester, cantor és vacans atyafi tagja volt, együtt intézte. A világi elemnek nem sok beleszólása volt az egyház ügyeibe. 1716—18 év erőnket annyira meggyengítette, hogyha a világi elem segítségül nem jő, aligha el nem pusztulunk. A világi elem előnyomulása egyházunk alkotmányának új szervezéséhez vezetett, melyben a papi és a világi egyéneknek egyenlőképp tér nyitott az egyház javáért való működésre. Bár megemlékezés van arról, hogy már 1718-ban állítanak fel főgondnoki állásokat, a valódi szervezés azonban 1729-ben a kissárosi zsinaton történt meg. Nem a formát állította meg egyházunk beillesztvén aztán abba az embereket, hanem az idő, viszonyok, körülmények sőt sokszor egyes emberek figyelembe vételével állapították meg és módosították a formákat. 1729-ben megalakítják a papi és világi rendből álló *Supremum Consistoriumot*. Tagjai hivatalból a püspök és a *Generalis notarius*, a világi nemesek közül kilenczen és a kolozsvári ekkleziának általa választott egy világi tagja. Elnöke a főcurator, a gyűlés különösen országgyűlés idejére hivandó össze akár a főcurator, akár a püspök által. Azonban szükség szerint tanácskozássra akár világi, akár papi-rendből levő más személyek is meghívhatók. Különösen azon kör esperese hivandó meg mindig, a hol gyűléseiket tartják. E még „*ecclesiastico politicum Consistorium*”-nak is nevezett testület határozatainak minden rangú és rendű egyén engedel-

meskedni tartozik; egyetértésnek kell lennie a főcurator és püspök, a papság és nemesség között. Minden zsinatra vagy főconsistoriumra a főgondnok köteles két egyént kiküldeni azzal a czéllal, hogy legyenek ezek segítségére „a papi Consistorium directiojának“. Az esperesek mellé két inspector-curator adatik minden körbe, kiknek kötelességét a zsinat meghatározza. Egyik főkötelességük évenként az ekklésiák számadásait az esperessel együtt megvizsgálni s azokról a főcuratornak jelentést tenni. Hogy tovább mikép fejlődött s főleg, hogy a viszonyok és a körülményeknek megfelelően mikép létesült a Repres. Consistorium, nem lehet a jegyzőkönyvekből határozottan megállapítani. Csak az bizonyos, hogy már 1741-ben a generalis oratori állást is megtaláljuk a püspök és generalis notarius mellett, kinek kötelességévé tétetik, hogy a gyűlések kezdetén és végén imát mondjon, a püspök üdvözlését és bucsuzását a consistorium nevében viszonzozza s a törvények betartására vigyázzon s a szegény ekklésiák részére az adományokat beszedje. Helyettese a legidősebb esperes. A consistor elnevezéssel már 1645-ben, később 1714-ben találkozunk. Ez elnevezést a zsinat azon tagjaira alkalmazták, kik 1718-ig a belső emberi rendből kikerült zsinati tagokon kívül jelen voltak a gyűléseken, valószínűleg világiak voltak, mert esküt vettek be tőlük. E feltevést igazolja az 1751. évi árkosi zsinat határozata.

Az 1751-iki árkosi zsinat, a zsinat és papszentelés lefolyását szabályozza. Nem sok változtatással ma is ugyanazt követjük. Évről-évre két gyűlés tartatik, egyik Kolozsvárt karácsonytájt, ez a téli Consistorium; a másik a zsinat junius végén vidéken. Ennek helyét a téli consistorium jelöli meg, a püspök hívja össze, de a körülményekhez képest jogában áll a püspöknek helyet és időt is a consistorium megállapodásától eltérően állapítani meg és tűzni ki. Szombati napra meg kell érkezni, a helybeli pap imádkozik a délutáni templomozás alkalmával s kihirdeti az urvacsorát másnapra. Vasárnap reggel a consistorok közül — rendre predikálván — predikál a kin van a sor; urvacsorai beszédet mond, kit a püspök evégre kinevez. A többi predikálásokról a generalis orator tartozik gondoskodni a papi pályára candidáltak közül. A vasárnap délelőtti istentisztelet után megkezdődik a leendő papok vizsgálója a püspök helyettesének, mint elnöknek vezetése alatt, vizsgálók a körü-

notáriusok. A vizsgálatok alatt a gyűlés folytatja tárgyalásait. A vasárnap délutáni istentisztelet után a generalis notarius foglalja el az elnöki széket s bucsuzik a püspök, később pedig az esperesek. Csak a generalis és környéki notariusok nem voltak a bucsuzásnak alávetve. A papszentelésről fennebb már szólottam röviden, itt csak azt említem meg, hogy csaknem változatlanul az maradt fenn a mai napig, a mi e tekintetben az árkosi zsinaton megállapított.

Az 1753-iki kénosi zsinat megállapítja a főcurator kötelességeit, mely szerint a püspökkel egyetértőleg kell eljárnia mindenben; a zsinati és főtanácsi gyűléseken köteles megjelenni, vagy pedig maga helyett két oly érdemes egyént kiküldeni, kik az egyház dolgai intézésére teljesen alkalmasak.

Egyházunk szervezetében nagyobb mérvű változásról emlékeztetes az 1778-ban Szentábrahámon tartott zsinat. Itt van szó először tisztán a kolozsvári Representativum Consistoriumról. E zsinat újra kimondja, hogy a főgondnoknak kötelessége a fő Consistoriumi gyűléseken személyesen megjelenni, vagy helyettest küldeni, a mit főgondnokaink olykor-olykor gyakoroltak is. A Méltóságos és Tekintetes jó uraink közül jó belátásuk szerint egyeseket a gyűlésekre meghívni, általában a világiak meghívása az ő kötelessége. A főcurator a kolozsvári Consistoriumba a kolozsvári világi értelmes emberek közül kinevez négyet. E zsinaton választatván meg P. Horváth Ferencz főcuratornak, kimondatik, hogy P. Horváth Miklós urral tarthasson mindenkor Consistoriumot Marosvásárhelyt azokkal, a kiket összehívni jónak lát. Így létesült a Maros-Vásárhelyi Consistorium az ott állandóan lakó és részben hivatalban ott szolgáló kiválóbb világi embereinkből; e Consistorium szükséges volt egyházunkban különösen a tagok jogi ismerete miatt, de idő múlva oda fejlődött, hogy status akart lenni a statusban s Lázár István erélyes és böles fellépése akadályozta meg, hogy szakadást nem idézett elő egyházunkban és ő volt az, a ki mintegy elaltatta a marosvásárhelyi Consistoriumot. A szentábrahámi zsinat rendeli el, hogy a kolozsvári főiskolákhoz inspector curator választassék, mely állásra azonnal megválasztatott Zsuki László, hasonlókép a tordai iskolához is inspector curator rendelését mondja ki. Ez utóbbira nézve megjegyzem, hogy még 1687-ben a kissárosi zsinat két papi gondnokot rendelt a tordai iskolához, u. m. a

tordai és kolozsvári papokat s ezenkívül kimondta azt is, hogy választassék „egy a nemes patronus uraink közül is“. Ezt azonban nem tették meg. A szentábrahámi zsinat kiterjesztette figyelmét a leendő papokra is, midőn utasításul adta, hogy a ki papnak vagy tanítónak nem alkalmas, utasíttassék más *életmódra*, s a candidatusok vizsgáltságának meg szigoruan s ha nem papnak valók, vettessenek vissza.

Igy álltak az ügyek, mikor Lázár Istvánra szállt elődének püspöki méltósága, a kötelességekkel együtt. Alatta rendszerebb átalakulást látunk egyházunk szervezetében. A főconsistorium tagjai voltak és lettek most a főcurator, a püspök, generalis notarius, generalis orator, az esperesek, kiket a körü jegyzők helyettesítettek, a kolozsvári, tordai és kereszturi iskolák tanárai, az egyházköri jegyzők közül is néhány érdemesebbet beválasztottak consistornak, az egyházköri és iskolai gondnokok, kik meg nem jelenhetésük esetén magukat helyettesíthetetik, s egyes világi nemesek közül beválasztott consistorok; ezenkívül a főgondnok által kinevezett két deputatus. Az elnökséget — bár kettős elnökség lett — Lázár István csaknem egészen kezéhez ragadta s azt el sem engedte. A főconsistorium minden évben két gyűlést tartott, télen Kolozsváron és nyáron vidéken — zsinatot. Azonban soha egyetlen gyűlésen is 29 jelen levő tagnál több feljegyezve ninesen. A körü jegyzők úgy kerültek a consistorok közé, hogy mint vizsgáztatók, jelen levén a zsinaton, kérik 1793-ban, hogy engedjék meg nekik, mint hallgatóknak, a gyűléseken résztvenni. Az engedély megadatott azzal, hogy a kik a gyűlésre be kívánnak menni, tegyenek esküt; később azok, a kik esküt tettek, rendes consistoroknak tekintettek.

A kolozsvári Representativum Consistoriumot csak a maros vásárhelyi consistorium megszűnése után rendezték. Sajnálom, hogy e helyen nem adhatok részletes adatokat a m.-vásárhelyi consistoriumról, mely bár sok jó javaslatot adott be és tagadhatatlanul sok jó szolgálatot tett, végül is úgy el kapatta magát, hogy az 1797. évben beadott határozataiban előre is tiltakozott az ellen, hogy a Főconsistorium mást határozzon, mint ők. Lázár István egy terjedelmes — a jegyzőkönyvben ügyesen kivonatolt — beszédben jelezvén, hogy sajnálattal tapasztalta egy idő óta, hogy némelyek egyházunkban szakadást igyekeznek előidézni, a főtanács rosszalást fejez ki a marosvásárhelyi Con-

sistorium iránt s utasítja, hogy tartsa magát mindenkben a szentábrahámi zsinat határozataihoz. Ezután a marosvásárhelyi Consistorium nem ad több életjelt magáról. A kolozsvári Representativ Consistorium pedig 1809-ben úgy szerveztetik, hogy tagjai a püspök, főgondnok, a kolozsvári papok és tanárok, s e környékbeli belső emberek és a főgondnok által Kolozsvárról kinevezett négy világi egyén. Határozat hozatalra 10 tag jelenléte szükséges, négyszer tart gyűlést egy évben március, május, szeptember és november hónapokban.

Egyházköreink azok voltak, mint a melyek Erdélyben ma is léteznek, ugyanazon területtel. Csupán Vargyasnak volt kétes helyzete mindig. Fejérvör mindig magának kívánta, Udvarhelykör sohase eresztette, Vargyas meg nem ment. Ennek is megvolt az oka. A Székelyszékhez tartozó Vargyas nem akart a vármegyeiek közé elegyedni. Az esperesek és inspector curatorok választását a főconsistorium rendelte el. A kör jelölés alapján titkos szavazattal választott s a főhatóság erősítette meg a választást. Esperes helyetteseket a főhatóság nevezett ki. Egyházköri gyűlések kétszer tartattak minden évben. 1790-ben a válóperek kezelése ismét a papság kezébe kerülvén, felállítottak az ugynevezett quindenalis székek (papszék), melyek évenként szintén két ízben tartottak rendes ülést. A válópereket a papszékről a partialis elé kellett elsőfokulag felebbezni s harmadfokulag a Főtanácshoz. Az Aranyoskör azonban 1807 ben kéri, hogy a partialishoz való felebbezés töröltessék, mert ott a *törvényekben járatlanok* itélkeznek. Bár megoszlott e tekintetben a körök véleménye, 1809-ben mégis eltörölték a partialishoz való felebbezést, a mi ezután egyenesen a főtanácshoz küldendő fel, az ugynevezett alpapi székek tagjai is szaporítottak 2 pót és 2 számfeletti taggal.

Egyházközsegeink szervezetében nincs sok változás, csaknem azzal az elrendezéssel bírtak, mint az újabb időben. De gazdálkodás és rendtartás tekintetében sok üdvös intézkedés és rendszabály hozatott a Lázár István püspöksége alatt. 1790-ben, később pedig 1805-ben szigoruan megrendeli a Főconsistorium, hogy az ekklesiák ingó és ingatlan javait eladni a főhatóság engedélye nélkül büntetés és kártérítés terhe alatt nem szabad.

A belső emberek *választására* is rendelkezés történt. Ugyanis az évenkénti búcsuzás sok visszaélésre, áskálódásra s bérlenge-

désre adott okot, annyira, hogy még 1755-ben meghatározottat, hogy ha az egyes ekklesiák nem adják okát, hogy a papot miért nem marasztják, akkor a consistorium az illető papot ott hagyja. Mária Terézia 1778-ban a papmarasztást bár eltörölte, egyházunkban az fennállott mégis 1794-ig, aztán bármennyire kívánta is néhány egyházközség a régi rendet visszaállítani, a Consistorium a kívánságot nem teljesítette. Az egyházközségeknek 1794 óta belső emberekkel való ellátása a következőkép történt. Ifju embereknek, kik kezdetben iskola-mesterek lettek, a kinevezésért a Repr. Consistorium vagy a püspök eszközölte. Egy és ugyanazon körben a régi tanítókat és papokat egyik ekklesiából másba nevezni ki, illetve helyezni át: a partialis gyűlés joga, de a megerősítés a főconsistoriumé volt. Egyik körből valakit egy másikra áthelyezni, kinevezni: ez egyedül a Consistorium joga volt. Általános szabálylá tétetett még 1794-ben, hogy a belső emberi állásokat, mikor lehet, az illető körből kell betölteni a fennebbi eljárás szerint, melyet az 1809. iki főtanács is megerősített.

A belső emberek temetési költségének felét, hogy az egyházközségek hordozzák, a Kereszturkör indítványára 1799-ben mondta ki először a főhatóság, jóllehet ezt jóval megelőzőleg a kolozsvári egyházközség „régí szokás szerint“ kifizette koronként a belső emberek temetési költségeit. A miből a szegény és elaggott belső embereket és özvegyeket segítették, az sok időn át egyedül a zsinatokon begyűlt alig 60—100 frtot kitevő összeg volt. Most jött a Zsuki-féle alapítványból is 5000 frtnak a kamata. 1802-ben még egy alapítvány lép életbe. Vargyasi *Dániel Imre* a reformatus Consistorium által kezelendőleg alapítványt tett úgy, hogy annak kamataiból a négy bevett vallás tagjai közül 20 személy kapjon évente 20—20 frtot. A unitariusoknak 2 személy részesedését engedélyezték. Nehány éven át élveztek is néhányan ebből segítséget, de azután mi lett ez alapítvány sorsa? Nem tudható.

A cultus történetében nem látunk semmi lényegesebb mozzanatot, illetve változást. Az istentisztelet régi sorrendje fentartatott; esketési, keresztelési, temetési, urvaesorai stb. szertartásainkról sincs megemlékezés; a confirmatio pedig sokkal későbbi keletű. A nagypénteki passio eltörlése már 1800-ban indítványoztatik, de nem részesül figyelemben. Az orgo-

náról, mely eddig egyházunkban nem használtatott, csak annyi feljegyzést találunk 1805-ben, hogy a püspök bejelentvén, hogy némely egyházközségeink orgonát akarnak készíttetni, e jelentést a főconsistorium egyszerűen tudomásul veszi. Tény az, hogy néhány egyházközségünk orgonát készített ez idő tájt s azóta használjuk azokat templomainkban. Urasztali edényeink és más szerelvényeink úgy látszik, meglehetősen szegényesek voltak, a miről jellemző feljegyzésünk van 1800-ból. Ugyanis a kormányzék elrendelte, hogy a papok hassanak oda predikációkban és befolyásuk által, hogy egyesek és egyházak adják át a kamarának bizonyos feltételek alatt a háboru költségeire arany- és ezüstműiket. Az esperesek jelentik, hogy a papok e rendeletnek eleget tettek; a mi az ecelesiakat illeti szó szerint ez a jelentés áll: „ezek közül sokaknak ezüst és arany portékájok és edényük nem volna; a melyek pedig vannak, igen kevesek ezek és csak az egy urivaesorának kiszolgáltatására valók, még pedig többnyire olyanok, melyeket különös személyek egyenesen azon szent végre ajándékoztak az ekklesiaknak, ezek is oly keveset érők magokban, hogy a bennük levő ezüstnek árával alig lehetne olesőbb materiából helyettek másokat készíttetni“. . . Hivatkoztak arra, hogy a köznép megbotránkoznék, ha ezeket a kamarának átadnák, a miért is az ekklesiák azt határozták, hogy önként ajánlják magokat arra, hogy az irt végre tartozó, különben is igen kevésből álló, inkább munkájukra, mint materiájukra nézve becses edények helyett ezeknek mintegy váltására készpénzül adnak magok erejükhez mérséklett segedelmeket“. A határozat az, hogy a pénzt gyűjtse össze a püspök és juttassa illő helyére. Ugyancsak éppen ily értelmű feljegyzést találunk Jakab Elek-nél 1810-ből.

Az egyházi élet elég mozgalmas, sőt élénk volt; az áldozatkészség is, tekintve a sok szükös viszonyt és háborus életet, elismerésre méltóan nyilatkozott meg, mind az egyes egyházközségekkel, mind pedig iskoláinkkal szemben. A papság és a nemesség összefogtak s együttesen támogatták az egyházat és vezették a népet. Sajnos, némely helyről és egyes belső emberekről vannak szomorú feljegyzéseink is, különösen a papmarasztással kapcsolatosan felvetődve. Itt az egyik pap turta ki a más helyéből, amott meg a tanító a papot, hogy helyét elfoglalhassa, a miért meghatározta a főhatóság, hogy az ilyen áskálódók és

rágalmazók az illető helyeken állást el nem foglalhatnak és súlyosabb esetekben a szenttársaságból kitaszítottak. A kenyér kérdése régebb időkben is nagy küzdelemre adott okot, sőt egyeseket szentes utakra is ragadott. Az ifjuság erkölcsi élete elég kedvezőnek mondható; a szokásban volt ekklesia követésről nincs sok feljegyzésünk. A kolozsvári tanuló ifjuságot hazafias érzése pár alkalommal nagyobb bajba keverte, midőn a katonasággal összetűzött. Különben a csín, külső tisztaság, rendes öltözködés iránt megvolt a kellő érzeke. Jellemző e tekintetben 1807-ben a zsinathoz beadott folyamodásuk, melyben öltözetük és hajuk viseletére nézve változtatás iránti engedélyt kérnek, szépen fejtegetve, hogy a külső csín ékesíti a lelket is, becsültté teszi mások előtt az embert, már pedig erre az egyház szolgálatában is nagy szükségük van. A szép és indokolt folyamodásra mi természetesebb, minthogy a zsinat a kért engedélyt megadta.

A fegyelmezést illetőleg, rendszeres fegyelmi törvényeink nem voltak. Az egyházközségekben a fegyelmezést a presbyterium, a körökben a papszékek és az egész egyházat, felsőbb iskolákat illetőleg is — a főconsistorium és a püspök gyakorolták. E tekintetben Lázár István és a consistorium is erős kézzel nyultak a dolgokhoz. Főkép a belső emberek fegyelmezését gyakorolták szigoruan. Ha valamely belső ember híveivel összeveszett s tovább mozditását kérte: szerezzon előbb erre ott érdemet, a hol van — ez volt a válasz. De a hívséges szolga sohase zörgetett hiába. A magukat nem belső emberhez illően viselő embereket, minden irtalom nélkül vacantiába helyezték. A felsőbb hatóságról tett kisebbitő nyilatkozatokat, vagy azokhoz intézett folyamodások, iratok tisztességtelen hangját nem tűrték. Ezért első büntetés a felfüggesztés, vacantiába helyezés, sőt a szent társaságból kizárás volt. A felsőrákosi és kilyéni ekklesiát tisztességtelen folyamodásáért megfeddik és büntetéssel fenyegetik, a boldogasszonyfalvi papot, míg ügyének vizsgálata le nem jár, nem bocsátják nyugalomba. Nagy György vacantiába helyeztetik s két ekklesiában soha sem lehet pap s más helyen is — mivel a felsőbb hatóságot megsértette — csak úgy, ha nyíltan az elébe irt szavakkal az egyházat megköveti, reversalist ad s még egy évig vacantiában marad. Szolga Ferencz esperes nem végezte el a rábizott feladatot, a nagyajtai ekklé-

siának kára lett belőle s azt az esperessel megfizettetik. De hasonlókép fegyelmezték a világiakat is. Balla Imre 1794-ben lemond a consistoriusról s egy tisztességtelen levelet ír, kimondják, hogy a letevést érdemli ugyan, de kegyelemből nem zárják ki a consistorok társaságából, hanem a lemondást fogadják el. Árkosi Gelei István a papszéken ócsárlólag nyilatkozik a püspökről, rögtön 100 frt büntetést rónak rá, a mit csak az enyhít, hogy Gelei a papszék előtt nyíltan boesánatot kér és 25 frt. büntetést azonnal lefizet; a többit kegyelemből megtérése okán elengedik. Általában a Lázár István idejében jól meg kellett gondolni, hogy mit karczol a ludtoll a papírra; mert veszett társaság az, a melyben nincs rend, a hol mindenki csak uralkodni, a maga akarata szerint élni és engedelmeskedni senki sem akar, ez volt a régiektől örökölt jelszó. És Lázár István, meg korának Consistoriuma hamar elbánt az engedetlenekkel. Ők nemesak látták maguk előtt, hanem érvényesítették is az 1730-iki főtanács e határozatát: „ha valaki a társaságnak rendihez magát nem alkalmaztatja, mint tisztátalan tag, a társaságból és annak jogaiból kizárattassék“. A fegyelmezés tekintetében különben maga a kormány is kiterjeszté figyelmét. 1801-től kezdve — bizonyára a Martinovics-féle felfedezett összeesküvés hatása alatt — minden papnak és tanítónak reversalist kellett adnia arról, hogy titkos társaságnak nem tagja, s ha volt, azt elhagyta. E reversalist évről-évre meg kellett ujítani és április végéig a felséghez felküldeni. 1802-ben pedig elrendeltetett, hogy ha valaki egyházi állást foglal el s esküt kell letennie, hivatalos esküjéhez csatolva köteles e szavakat is elmondani: „és valamint, hogy semminemű titkos társaságokba, akár legyenek azok az őfelsége örökös birodalmaiban, akár idegen tartományokban, beavatva nem vagyok; úgy ennek utánna is illetén titkos társaságokba semmi szín alatt magamat nem elegyitem. Isten engemet úgy segéljen“.

Tapasztaltatván, hogy sem a tanintézetek, sem az egyházközségek nem vigyáznak kellően az alapítványi levelekre és más fontosabb irományokra, a levéltárak rendezése 1802-ben munkába vétetett. Minden alapító levelet és fontosabb iratot felküldeni rendelték a Consistorium levéltárába. E rendezést a későbbi kor igyekezett tovább folytatni. Ez úton sok beces adat került Kolozsvárra, melyek hol egyházunk, hol egyház-

közsegeink és iskoláink történetére vonatkoznak s mely adatok nyilvánosságra jutása nélkül aligha lehet egyetlen egyházközségnek is a történetét megírni. Azaz lehet, de minden ilyen munka csak fölületes és nem biztos alapokon nyugvó becses munka lesz.

Nagyjában, körvonalaiiban ezek azok az intézmények, intézkedések, melyek Lázár István 25 évi püspöksége alatt egyházunk megújódását jelentik; ezek alkotják amaz alapot, melyen a jövőnek biztosan lehetett és lehet építeni.

Megjegyzésre méltó az is, hogy Angliában és Amerikában is az unitárizmus megerősödése arra az időre esik, a mikor nálunk Lázár István volt a püspök.

Én hálát mondok az én Istenemnek, és hálás köszönetet egyházunknak, hogy e dolgokkal foglalkoznom teret engedett. Végtelen öröömre szolgálna, ha a régi fénynél új szövétneket gyűjthetnánk, s áldanám a jó Istent, ha megsegítené, hogy ahhoz bármi kevéssel én is hozzájárulhatnék; ha megsegítené, hogy a nagyoktól tanulva, a nagyoktól és nagyokról tanulni másokat is ösztönözhetnék. Sok volt a történelemben és sok volt lelkemben is, melyeket e tárgyról még leírni szerettem volna, de becses türelmükkel már is visszaéltem. Köszönöm a szíves figyelmet; kérem munkámban a támogatást és pályámon mindnyájuknak kedves jóindulatát.

CSIFÓ SALAMON.

Korunk és a biblia.¹

Legyen bármilyen vallásos meggyőződése valakinek, mégis lehetetlen észre nem vennie, hogy a kereszténység egyetemes szent könyvének, a bibliának, a mai korban nincsen olyan nagy befolyása az emberek lelkére és életére, mint volt a régi időben, mikor a katonák a táborban, a rabok a tömlőczőkben és a fejedelmek palotáikban óhajtották e könyv olvasását. Hogy vajjon ez általános jelenség haladás-e, avagy visszaesés az emberiség történetében, azt mindenki maga dönti el magának a saját egyéni hite és világnézete szerint. Azonban a kérdés nem hagyhat közönyösen senkit, a ki az emberiség jólétét és haladását szívéen hordozza s a ki magán kívül még másra is gondol. Vajjon az a könyv, a mely több ezer esztendőn keresztül az emberiség jóratörekvő részének irányító tűje, vezetője volt, a mely évezredekben keresztül a legszebb és legnagyobb jellemeket alakította, csakugyan az előregedés gyengeségeit és a bekövetkező halál előjeleit mutatja-e? Vajjon ez a vezető csillag csakugyan kihülőben van-e, vagy pedig egy olyan nap, a mely elé néha sűrűbb, néha pedig ritkább fellegek is kerülnek, de még sokáig, tán kiszámíthatatlan időkig fog az emberiségnek fényt, melegséget és jólétet kölcsönözni? Ezeknek a kérdéseknek megvizsgálását tűztem ki felavató értekezésem tárgyául azon hitben, hogy a keresztény theologia tanárának e kérdésekben nyíltan számot kell adnia a saját meggyőződéséről még akkor is, ha felfogásának helytelen vagy egyéniségének gyenge volta miatt meggyőződését nem tudja a másokévá is tenni.

Vizsgálódásomnak nagyon kevés haszna lehet azokra, kik a biblia befolyásának hanyatlását a mi korunkban nem ismerik el és még kevesebb azokra, kik e befolyás hanyatlásától előmenetelt, üdvöt várnak. Ez utóbbi állításom természetesen azt

¹ Tanári székfoglaló, 1910. máj. 28.

az egyelőre dogmatikusnak látszó meggyőződésemet is elárulja, hogy én e befolyás hanyatlásában visszaesést látok, azonban megkísértem, hogy e dogmatikus látszatot is később eloszlassam.

Kérdéseim eldöntésénél okvetlenül tisztában kell lennünk azzal, hogy minek tartjuk a bibliát, mert a kik már ennek meghatározásával egymástól eltérő véleményen vannak, az én fel tett kérdéseimre nem adhatnak egyenlő feleletet. A régi deistikus keresztény theológiában, mely Istent úgy tekinti, mint a ki tetszése szerint bármikor belenyul a világ folyásába és azon koronként változtat, a biblia Istennek a könyve volt, melynek első részét előbb adta a zsidóknak, a második részét pedig később, alig 19 száz évvel a mi korunk előtt, a kereszténységnek. Az első rész kiadásánál Isten személyesen jelent meg a prófétáknak és adta nekik a maga kijelentését, a második résznél már emberré lett, e földön élt és tanított hosszabb ideig és úgy jelentette ki a maga akaratát, melyet azután az emberek írásba foglaltak. Mekkora tekintélye lehet egy ilyen könyvnek, melynek szerzője az Isten! S milyen boldog lehet az emberiség, mely a jó atyának ilyen gondviselésében részesül! Megáll az ész, nem ítél és nem gondolkodik az istenség tényleges jelenlétében, hanem csak bámul és imádja a betűt, a mely magának az Istennek gondolatát fejezi ki. A keresztények többsége ma is e nézetet vallja és a keresztény tanítók nagy része ezt tanítja még beláthatlan időkgig. E felfogás megismeréséért nem kell a messzi multba mennünk vissza, mert napjainkban is ennek hirdetését megtalálhatjuk, bár az óvatosság e meghatározások körül már nagyobb. Tán egy oxfordi theologusnak jutott az a kétes dicsőség, hogy e felfogás legklasszikusabb kifejezője lett csak a mult század második felében. Ez ezt mondja: „A Biblia semmi sem egyéb, mint hangja annak, ki a trónon ül. Minden könyve, minden fejezete, minden verse, minden szava, minden szótagja, minden betűje a Legfelsőnek egyenes szózata“.¹

Azonban az idők és az emberek megváltoztak, engedve az örök igazságnak, melyet már Horatius felfedezett. Az a keresztény felfogás, mely az új kijelentéssel mindent örökre

¹ „The Bible is none other than the voice of Him that sitteth upon the throne. Every book of it, every chapter of it, every verse of it, every word of it, every syllable of it, every letter of it, is the direct utterance of the Most High“. Burgon, Inspiration and Interpretation 1861. 89 l.

elrendezettnek hitt, megingott, mihelyt a föld kezdett forogni a nap körül, bár ez az Isten szavával ellenkezett. Az emberi kutatás és tapasztalat, a fejlődés nagy tana, mely megállást nem ismer, a görög böleselkedőnek adott igazat, ki mindennek a változását hirdette. Már a reformatio korában, a mikor a biblia fennebbi meghatározása éppen diadalát ülte, legyőzve minden más tekintélyt, mikor az állandóságban annyira hittek, hogy a Melancton görög nyelvánarról is meghatározták, hogy az örök időkre iskolai nyelvtan maradjon, Luther már látta, hogy az, a mit Isten az ő Igéjében nekünk kijelentett, az ész előtt csupa lehetetlenség, absurdum és hamis.¹ Széinte az ész sohasem fog kibékülni azzal, hogy a három lehet egy, hogy Isten lehet ember, hogy mi, a mikor keresztelkedünk, megtisztulunk bűneinktől a Krisztus vére által, hogy a kenyérben a Krisztus testét eszszük, a borban az ő vért iszszuk és így bűnbocsánatot nyerünk.² Igaz, hogy ő csaknem dicsekszik a maga „credo quia incredibile“-jével, de tisztán látja már az ellentétet a józan ész és a biblia tanításai között, bár az ő hite még az utóbbiaknak adott igazat. Nevetséges tannak nevezi Pál tanítását az emberi bűn eredetéről. Olyan fontosnak kell-e tekintenünk azt az almat — mondja az ész — hogy az egész világnak kell fizetnie érte, annyi kitűnő és bölcs embernek, sőt magának az Isten fiának minden prófétával és szenttel együtt meg kell halnia?³ És ez az ész, a melyet Luther Isten legelkeseredettebb ellenségének nevezett⁴, azután mégis nagy eredményeket ért el s mondhatjuk, hogy legalább korunkban legyőzte a szentírás tekintélyét. Behatolt a földnek mélységeibe és ott olyan időket fedezett fel, a melyenkről a bibliai kijelentések egyáltalán nem tudnak. Felemelkedett az eget fölé és Istent olyan végtelen nagyságban találta meg, mely mellett a bibliában leirt Isten nagyon kicsiny lett. Megvizsgálta a sziveket és veséket és a velőknek oszlását és az ember eredetéről egészen más tudósítást adott, mint a biblia, kiterjesztve a bibliai hatezer esztendő meg számlálhatlan ezer évekre. Felkutatta az Isten nagyságának mélységeit és

¹ A galatai levél magyarázatában Luthers Werke ed. Walch. VIII. 2042.

² Ugyanott XIII. 1528: Die dritte Predigt am Tage der Heiligen Dreifaltigkeit.

³ Auslegung I. Cor. XV. §. 136.

⁴ Ugyanott VIII. 2048, a galatai levél magyarázatában §. 152.

Istent olyan végtelennek és tökéletesnek találta, hogy eljárásai és eselekedetei, melyeket a biblia leír, nem lehetnek az övéi.¹ Kutatásainak eredményeképpen megállította, hogy Isten nem hagyta az embereket kijelentés nélkül; nem adhatott nekik hiányos és tökéletlen kijelentést, a melyet azután tökéletesebbé tett újabb kijelentéssel; nem adhatta kijelentését csak az emberiség kiválasztott részének, mert az ő eljárásai egyetemes törvények szerint alakulnak. A földrajz, a népismeret és összehasonlító vallástan kimutatta, hogy a mindenütt jelenvaló Isten minden gyermekének atyja és magát minden vidéknek és nemzetnek egyformán jelenti ki. Nincs tehát az isteni kijelentés egyetlen könyvben összefoglalva, hanem minden nemzetszoport külön foglalhatta és foglalta is össze könyvekben, tehát emberi művekben azt, a mit neki Isten kijelentett, vagy más nyelven szólva, mindazt, a mit Istenről gondolt. A keresztények bibliája tehát nem egyetlen könyv a maga nemében és nem kizárólagos kijelentés, hanem még más bibliák is állottak elé az emberek között, melyek éppen olyan jogokat követelnek maguknak, mint a mi szentkönyvünk.

Bámulatosak azok az eredmények, a miket az összehasonlító vallástudomány a legújabb korban e különböző bibliákról megállapított. Kimutatta minden kétséget kizáró módon, hogy ezek a természet fölött állóknak tartott művek éppen úgy a természet törvényei alatt állanak, mint minden e világon. Előállításukban hódolnak a természeti kiválasztás törvényeinek, az erősebb elnyomja, megsemmisíti és túléli a gyengébbet. Kedvező körülmények között, mikor az emberek hite erős, nőnek; mikor pedig a vallásos élet hanyatlik, megállanak vagy éppen visszaesnek a fejlődésben. Az erőshitű teremtő kor elmulását jelenti náluk is az, mikor gyarapodásuk megáll s a hanyatló kor már csak a meglevőkön kezd elmélkedni, azokat magyarázgatja, részekre osztogatja soraikat vagy éppen betűiket számlálgatja, szent áhitattal bámulja, megközelíthetlen tökéletességüknek hirdeti s nincs bizodalma se arra, hogy azokhoz hasonlót alkothasson.

*Még meglepőbbek azok a hasonlóságok, a melyeket az

¹ Már Luther állította, hogy az ész nem fogja fel, hogy mi az Isten, de a legbizonyosabban felfogja, hogy az Isten mi nem. (Von den Gelübden der Mönche und Nonnen 246 §. Werke ed. Walch. XIX. 1940).

összehasonlító vallástudomány a meglevő nagy tekintélyű bibliák között felfedezett, s mely korunkat az elfogult egyoldalúságból kiemelte. Kimutatta ugyanis, hogy bibliánkban alig található valami értékes, a mit a többi bibliában is meg nem találhatunk. A csodák csaknem azonosak minden szentkönyvben: halottak feltámasztása, vakok és sánták meggyógyítása, szózatok az égből Isten előtt kedvelt személyekhez, a szent lélek megjelenése galamb alakban stb. Az Isten megtestesülése ember alakban, a szeplőtelen fogantatás, a szűztől született isten, a keresztt, a kígyó, a mindentlátó szem, a sugarak dicsfénye, ördögűzések, keresztség és urvacsora mind megvannak más szentkönyvekben is. A buddhizmus megalapítója körül ugyanolyan legendák állottak elő, mint a kereszténység megalapítója körül. Mindkettő királyi nemzetségből származik, mindkettő szűztől születik, égi követek hirdetik mindkeftőnek a megszületését, mindkettőt bölcsék és fejedelmek keresik fel, nekik hódolnak és drága ajándékokat hoznak. Mindkettő természet fölötti megkísértésen megy keresztül, mielőtt nyilvános működésüket mint tanítók megkezdnék és mindkettő halálakor megrendül a föld.

Természetesen még nagyobb a hasonlóság az egyenlő tartalmu szentkönyvek alapján felépült egyházak szervezete és szertartásai között. Rhys Davids Hibbert Leczkék című előadásaiban állítja a következőket: „Mind a kereszténység, mind a buddhizmus másfélezer esztendő alatt fejlődött papi és szertartásos rendszerré a maga harangjaival, olvasóival, képeivel és szentelt vizével; mindkettő holt nyelven tartja istentiszteletét karénekekkel, körmenetekkel, dogmákkal és tömjénnel, hol a világi elem csak néző közönség; mindkettőben mystikus ceremoniakat végeznek megborotvált papok, színes felöltőkben; mindkettőnek megvannak a maguk apátjaik, barátjaik és apáczaik; mindkettőben megvan a szűzek, a szentek és angyalok imádása, a szűz anyának és gyermekének tisztelete; vallástételek, böjtök és tisztítóútz, bálványok, ereklyék, symbolumok és szentképek, oltárok és búcsujárások, nagy kolostorok és fényes székesegyházak, hatalmas hierarchia és gazdag bibornokok, még a pápa is hármas tiarájával a fején és világi uralmának jelvényével a kezében“. Lehet-e csodálni, ha ilyen hasonlóságok mellett az első keresztény misszionáriusok a buddhiták között azt hitték, hogy az ördög megelőzte őket s átplántálta hozzájuk a kereszténységet?

Mahaffy tanár ugyanilyen hasonlóságokat talál a keresztény vallás és az egyiptomiak vallása között. „Alig van a zsidó és keresztény rendszerben — mondja ő¹ — valamely nagy és hasznos fogalom, melynek hasonlóját nem találjuk meg az egyiptomiak hitében. Az egy Isten kifejlődése háromsággá, a közbenjáró istenség megtestesülése egy szűzben és atya nélkül, ennek összeütközése és pillanatnyi legyőzete a sötétség hatalmai által, az ő részleges győzelme (mert az ellenség nem semmisül meg), feltámadása és uralkodása egy örökkévaló országon a megigazult szentekkel, különböző és mégis azonos volta a nem teremtett és felfoghatlan atyával, kinek alakját nem ismerjük s ki nem lakik kézzel csinált templomokban: mindezen theologiai fogalmakkal tele van Egyiptom legrégebb vallása. Így az ellentét, sőt a nyilvános következetlenség erkölcsi és theologiai felfogásunk között; a habozás, melylyel a bűnt részben erkölcsi gyengeségnek, részben gonosz szellemek beavatkozásának s hasonlóképen az igazságot erkölcsi érdemnek s viszont jószellemek vagy angyalok befolyásának tulajdonítjuk; a lélek halhatatlansága és utolsó megítélése; a tisztító tűz és az elkárhozottak kínzása: mindezekkel találkozunk az egyiptomiak szertartásaiban és erkölcsi tanításaiban.

Minde tények megállapítása csak a közelmúlt évtizedek műve, a mikor a nemzetek érintkezése, egymás műveinek és gondolatainak megértése és becsülése, sőt ezeknek még a nép rétegeiben is elterjedése a napi és tudományos sajtó útján is lehetséges volt. Természetesen ezek a körülmények a biblia régi és költött tekintélyét nagyon megingatták és annak befolyását és kiváltságos helyzetét visszanyomták. A történeti tanulmányok szintén segítették ez irányzatot, mely a kiváltságos tekintélyű bibliák ellen irányult, mikor megállapították, hogy ezek a szent könyvek az emberiség előhaladásának, szabad kutatásának és gondolkodásának mindig ellenségei voltak, leigázták az értelmet és békót tettek a lelkiismeretre.

Legnagyobb ellensége azonban korunkban az ilyen kiváltságos könyveknek a tudományos és bíráló szellem, mely a bibliák keletkezési korának gyermekes hiszékenységgel és babonás előítéletével éppen olyan ellentétben áll, mint a felnőtt

¹ Mahaffy J. P., Prolegomena to ancient History. 416. l.

ember gondolkozása a mesék világában élő gyermek szellemi tapogatózásával. Korunk tudományos szelleme mindent megfigyel, kikutat, próbára tesz, bírál, ellenvetéseket tesz, czáfol, értékkel, bizonyítékait és ellenvetéseit mérlegeli s még az ilyen gondos utánjárással megállított ítéletét is csak véleménynek meri nevezni, nem tagadva meg a lehetőséget, hogy gondos és lelkiismeretes óvatosság mellett is valamely körülmény figyelmét --- mely emberi, kikerülhette. A biblia írói és olvasói előtt e tudományos módszerek ismeretlenek voltak. Nekik elég volt a szóbeszéd úgy jelenjünk, mint multjuk eseményeinek elhívésére. Hiszékenységük a legnagyobb abszurdumokat is elfogadta igazság gyanánt. A kigyó vagy a szamár beszélhetett, sőt a gonosz szellemek is, melyek az embert vagy állatot elfoglalták, beszélhettek. Jónás élhetett három napig a cethal gyomrában, Nebuchadnezzar ehetett füvet mint egy ökör hét esztendeig. Az ilyen lehetetlen dolgokat a mai ember nem hiszi el még akkor sem, ha csalatkozhatlannak hirdetett bibliából olvassa. És korunk tudományos és bíráló szelleme számtalan történeti tévedést, tudomány ellenes állítást, féktelen tulzást és gyarló, emberi és egymással ellenkező mondást talál a bibliában, a melyeket éppen ez a tudományos és bíráló szellem minden törekvésével sem tud megszüntetni s melyek így nagyon sokat munkálnak arra, hogy a biblia befolyását korunkra csökkentsék.

E tudományos szellem éppen napjainkban éli diadalainak korát. Nagy sikereivel, melyek jólétet, előhaladást és kényelmet szereznek az emberiségnek, egészen elvonta a figyelmet a vallási, erkölcsi és lelki világról. A szép, jó és nemes fogalma, melyet a biblia hirdet és keres, egészen háttérbe szorul a hasznos, az előnyös és gyakorlati előtt. Korunk nem a biblia czéljainak, a szeretetnek, testvériségnek, jóindulatnak, egyetértésnek és hitnek jelszavait tüzi ma zászlójára, hanem ezek helyett, sikerre, hatalomra, érvényesülésre, osztályérdekekre, részleges és nem egyetemes fejlődésre törekszik s ezek érdekében az előbbieket mellőzni és áldozatul dobni is hajlandó. A történelem tanúsága szerint az emberi haladás mindig egyoldalú volt. Ha egy kor felvetett valamely eszmét, mely megtetszett, elterjedt és sikereket aratott, akkor az emberiség rendszeren tulzásba vitte azt, egyébről megfeledkezett, minden mást elhanyagolt s eljárásának helytelen voltát csak a későbbi nemzedékek tudták észrevenni. Olyan

formán vagyunk az emberiség gondolkozási irányjaival is, mint a divattal, melynek ellenállani nem tudunk, de idők multával annak szertelenségeit belátjuk s a mi benne szép volt, azt ismét elővesszük. A mi korunk tudományos szelleménél ilyen tulzásnak, tán éppen szertelenségnek itélem azt az elbizakodott és egyoldalú elbánást, a melylyel ma a biblia legfontosabb tárgyáról, a hitről, a lelki életről megfélekedezik. A biblia régi alapjait megdöntötte, isteni tekintélyét e tudományos szellem elvette, de azt hiszi, hogy ezzel végképpen el is számolt vele, többé nem is lesz szüksége reá, mert a tudomány sikerei biztosítják már számára azt, a mit az emberek ezer éveken át a bibliában kerestek és meg is találtak, az üdvösséget, a léleknek a megnyugvását. A technika csodái, az északi sark felfedezése, a levegő meghódítása és más kisebb-nagyobb feladatok annyira elfoglalják ma az elméket, hogy e külső dolgok miatt az a belső világ, melyet a biblia meg nem czáfolt tanításai tudnának ma is felvirágoztatni, elhanyagolt, sivár, pusztuló vidék éppen a tudományos szellem tulzó egyoldalúsága miatt. Távol legyen tőlem, hogy törekvését, melylyel a földi világot, a testi országot boldogítani akarja, elítéljem, de hibáztatom a lelki világnak, az Isten országának elhanyagolását. Ezért gondolom, hogy fennebb jelzett nézetem, hogy t. i. a biblia befolyásának hanyatlásában visszaesést látok, nem mondható egészen dogmatikusnak.

Korunk tudományos szelleme megczáfolta azokat a hamis nézeteket, melyeket egy tudománynélkül való kor a bibliáról felállított, kimutatta, hogy benne sok valótlanág, hiba és költött mese van, megállította, hogy Isten útjai nem olyanok, mint a milyeneknek egy gyermekes hiszékeny kor hirdette. De vajjon ezek alkották-e és alkotják-e a biblia lényegét? Nem maradtak-e, nem voltak-e abban olyan nagy és fontos igazságok, a melyeket megczáfolni semmi tudomány nem tud, mert a mint maga a biblia mondja, az igazság él és uralkodik mindörökké. A biblia lényegét nem az alkotja, hogy vajjon a nyul kérőzik-e, vagy nem; hogy az asszony a férfi oldalbordájából lett-e, vagy nem; hogy Jézus keresztelkedésénél megjelentek-e a mennyei seregek, vagy nem. Hanem azok a részek tartoznak a lényeghez, a melyek olvasás közben segítik, erősítik az embert, a melyek Istenről, a tökéletesről magasabb fogalmat adnak neki, a melyek a saját erejében és tehetségében vetett hitét emelik, más ember iránt rokon-

érzést, szeretetet keltenek, a melyek vágyait tisztítják, komolyságát nevelik, reményét erősítik, a melyek az igaznak, szépnek és jónak barátjaivá és bajnokaivá lelkesítik az embert s a melyekből úgy érezzük, hogy maga az Isten beszél hozzánk. Ennek a lényegnek az elhanyagolása az, a mit én tudományos korunk szertelenségének tartok. Nincs könyv, melyből a lelki életre, melyben a szeretet, hála, tisztelet, alázatosság, hűség, lelkesedés, imádás, jellem és akarat az alkotó tényezők, annyi és olyan táplálékot lehetne kapni, mint éppen a keresztény bibliában. A hegyi beszéd, az első Korinthusi levél 13. része, a János evangéliumának 14., 15., 16. és 17. részei, a Lukácsának 15. része, a Római levél nyolczadik, az Ephesusi ötödik és hatodik részei, a 23., 27., 37., 103., 139. és még egy csomó zsoltár, Ezsias könyvének utolsó tizenhat fejezete ma is olyan források, melyekre a lélek szomjuhozik, mint a szarvas a hűvös patakra, melyeknél üdítőbbeket még nem adott az előrehaladott kor elbizakodott szelleme és sajnálni lehet azokat, kik e forrásokból csak néha, vagy tán sohasem meritenek. Ezekben van meg az emberiség reményeinek és aggodalmainak, örömeinek és bánatának, hitének és bizodalmanak legjava, atyáinknak és nagyatyáinknak, az emberiség legjobbainak és szentjeinek fenkölt gondolata, vágya és törekvése. Újra meg újra kifáradhatlanul és olykor csaknem megrázó nyomatékkal állítják elénk a biblia írói az élet erkölesi oldalának fenséges voltát, a becsület, az igazságosság és alázatosság fenkölt erényeit, melyeket korunk tudományos szelleme nem egyszer kigunyol, sárba tapos vagy kinevet. Azoknak a műveletlen, durva és bigott embereknek, a profétáknak szava, kik társadalmilag és értelmileg messze mögöttünk állottak, milyen erkölesi magaslaton áll ma is szemben a mi korunk léha, üres, modoros és hizelgő beszédeivel!

Ezekben áll nézetem szerint a bibliának lényege és örök beese, melyeket a tudomány nem czáfolt meg és nem is czáfolhat meg, mert természetüknél fogva örök becsüek. Vajjon lesz-e idő, mikor a görög művészet remekeit értéktelen régi kődaraboknak fogják nézni? Homeros, Shakespere vagy Petöfi sorait tekintetik-e valaha silány irodalmi termékeknek? A festészet vagy zeneművészet remekeit, melyekben ma gyönyörködünk, vajjon unalmasoknak fogja-e találni a jövő évezredek előrehaladott fia? Olyan kérdések ezek, melyekre a mai kor embere határozott

feleletet adni nem tud. Így a biblia szépségeit is, melyeket korunk még nem haladott túl, hanem a tökéletesség legmagasabb ismert fokán állanak, minden dogmatizmustól menten olyanoknak kell itélnünk, a melyek még beláthatlan időkig az emberi lélek táplálékául szolgálnak, mindaddig, a míg a fejlődés, az újabb kijelentés az ember mivoltáról, vágyairól és kötelességeiről mostani fogalmainál fenségesebb erkölcsi magaslatoakat meg nem ismeret. Ma nincs olyan könyv, vagy más raktár, hol az életnek komolyabb és magaszosabb fogalmai volnának összegyűjtve, mint a keresztények bibliája, különösen pedig annak újtestamentumi része. Ebben egy olyan embernek a képét, gondolatait, vágyait, imáit, példaadását, életét és halálát találjuk leírva, kinél magaszosabbról még korunk tudományos szelleme sem tud fogalmat alkotni. Nagy felfedezők, hősök, világboldogító nemzetgazdászok, vegyészek és fizikusok, államfők és milliárdosok e nagy jellemnek, az ember örök típusának nagyságát mai felfogásunk szerint sohasem fogják elhomályosítani. Tán visszaesésről, degenerációról lehet sejtelnünk, mely nagy felfedezőkben, nagy intézmények alapítóiban, hatalmas országok vezetőiben is meg fogja találni az eszményi embert, vágyainak határát, de a Jézus fenséges jellemét felülmuló emberről ma még nem tudunk gondolkozni. Igaz, hogy ez eszményi embert is éppen úgy mint a biblia nagy erkölcsi igazságait egy gyermekes és babonás kor körülfogta a maga hitének mesés és csodás bűbájosságával és ezáltal megzavarta eredeti alakját, sőt eredeti alakjában is maga Jézus oszthatta korának némely gyarlóságait, de azért ő mégis csaknem kétezer éven keresztül az erkölcsi és lelki tökéletesség eszménye volt és lesz még beláthatlan időkig. Az ő életét nagy tudományyal, éles észszel és kiváló irói tehetséggel sok könyv megkísérelte már leírni, de azok mind csak az újtestamentum hiányos magyarázatainak bizonyultak, a melyek nélkülözik azt a közvetlenséget, a melylyel Jézust az újtestamentum tudatlan irói élénk állították. A Jézus nagy lelke, az ő gondolatai és cselekedetei hozták létre az újtestamentumot s csak egy hasonló nagy lélek, egy második Jézus, tud ezután is az újtestamentumhoz hasonló könyvet teremteni. A ki pedig annál is szebbet és jobbat akar létrehozni, annak Jézusnál is nagyobbnak és jobbnak kell lennie. Mert fordított gondolkozás az, a mely azt hiszi, hogy az apostolok vagy evangelisták teremtették Jézust és nem Jézus ezeket.

Dr. Martineau hasonlítja a bibliát Proteus tengeri istenhez, kit Homeros úgy jelenít meg, hogy a reátapadott tengeri növények, kagylók és moszatok alakját egészen elváltoztatták s benne az istent alig lehet felismerni. Csakugyan a hasonlat nagyon találó. Az a sok ferde fogalom, csoda, elfogultság, a Jézusról képzelt hit, származási táblák és tán jó szándékkal beleírt valótlanságok, angyali és ördögi jelenségek, mystikus látomások, annyira félrevezetik megvilágosodott korunkat is, hogy ezek miatt megfélemedezik a biblia lényegéről vagy alig tudja megkapni benne már az istenit, különösen akkor, a mikor figyelme a tudomány sikereivel van lefoglalva s azokban keresi az istenit is. Sok komoly embertől hallottam már panaszt, hogy a bibliát azért nem tudja élvezettel olvasni, mert benne az észellenes és valótlan egészen eltakarja a valót és a szépet. Pedig az olvasás nagyon élvezetes lesz, ha azt úgy olvassuk, mint bármely más régi irodalmi művet. Ki kereshet emberi műben csupa tiszta és örök igazságot? Csak az, a ki előre elhitte magában, hogy egy olvasandó könyvben csupa szent igazságot fog találni. Azonban minden ítélni tudó ember tisztában van azzal, hogy még kitűnő irodalmi művekben is, de különösen a régiekben ezer elfogult nézettel, egyoldalú felfogással, egyéni gyengeséggel, a kor divatos eszméivel, az író kedvenc tárgyaival, nagyoknak gondolt kicsinységekkel, osztály érdekekkel, értelmi hiányokkal, az író lelkének és korának mindennemű gyarlóságaival fog találkozni. Erre a biblia olvasásánál is számítanunk kell. A ki csak lelki élvezetet vagy erkölesi oktatást akar szerezni, az ne olvassa a templom leírását vagy a zsidók szertartásait, vagy a származási táblákat, hanem forduljon egy kis utánjárással azokhoz a részekhez, melyekben a kívánsága szerintieket kapja meg. Talán mindenütt talál így is gyarlóságokat, de fog kapni valódi drága gyöngyöket is sokkal nagyobb számban, mint azokban a modern könyvekben és hírlapi cikkekben, a melyekből korunk mohó vágygyal táplálkozik. Hívó lélekkel tán az isteni gondviselés böles elrendezését látjuk abban, hogy a mindennapi kenyeret, melyért imádkozunk, nem készen kiszülve kapjuk az Istentől, hanem sok fáradsággal, imádkozás és aggodalmak között eséplés és tisztítás után is csak a buzaszemhez jut a föld művelője. Csodálkoznunk kell-e azon, ha a lelki táplálékok legértékesebbjeit is szalma és polyva, tán tövis

és konkoly közül kell kiválasztanunk? Vagy tán még inkább hasonlíthatjuk a biblia örök lelki igazságait azokhoz a drága kövekhez, a melyek becsület és tisztaságukat nem is csak a pusztá megtalálásnak köszönhetik, hanem annak a művészi munkának, mely azokat ragyogókká teszi vagy sok esetben azoknak az emlékeknek, a melyek hozzájuk tapadnak. Nem korunk Mammonjáról, a piaczi értékről van bennük szó, hanem azokról a lelki tapasztalatokról, a melyek a megtalált igazságot kiköszörülük, az egyéni életnek kísérei, a jellemnek, a gondolkodásnak és lelkületnek kialakítói és a magaviseletnek szabályozói s a melyek végeredményükben egy tiszta keresztény élet fényével tündökölnék. A biblia tekintélyének hanyatlásában tehát nem azt tartom hibásnak, hogy azt nem tekintjük többé az Isten szavának, Istentől ihletett és csalatkozhatlan tekintélyü szentkönyvnek, hanem azt, hogy életünkben nem a biblia gyémánt szeméit esiszolgatjuk és keressük, hanem hitünket és reményünket a biblia gyémánt mezői helyett egészen lefoglalják a tudomány olvasztókemenczéi, a melyek már oly sok szép és hasznos üveget állítottak elő, de az emberi lelket igen hideggé, számítóvá és kegyetlenné tették.

Az új-testamentum korunk felvilágosult és elfogulatlan ítélete szerint is a világnak ismert szentkönyvei között a legmagasabb színvonalon áll. Benne az erkölcsös és vallásos életnek legegységesebb igazságai találhatók, melyeknél tökéletesebbeket az emberiség még nem hozott elő és nem ismer. Jézus, az emberiség legtökéletesebb mintaképe, beszél abból az emberhez és formálja lelkünket az ismert legtökéletesebb minta szerint. Így értem, így érzem és így akarom tanítani azt azoknak, kik az Úr szőlőjének munkásai akarnak lenni.

GÁLFI LŐRINCZ.

G y ö n g y m o n d a t o k .

(Újkori íróktól.)

K ö l t é s z e t .

Virág a költészet — egy nép irodalma; De ha nem virágzik, nem is terem a fa. *Arany János.*

Meghalt a kor, melynek lantosa minesen, s ott a hős csak tettei pillanatában él. *P. Szatmári Károly.*

A szép versek a lélek zenéje. *Saphir.*

A költészet fátyolát az igazság keze szövi, reggeli ködből és napfényből. *Göthe.*

A költészet azt mozdítja fel, ami a természetben és emberi szívben nem veszendő. Idő s nyelvek lejárnak; de ő él, mindig azon nagyságban, azon újdonságban, azon hatalommal a lelken s olvasóin; végzete alig emberi, inkább isteni. *Lamartine.*

A költészet azon ámbra maradék, melyet az istenek meghagytak a halandóknak. *Beranger.*

A költészet a bölcseségnek anyja is, leánya is. *Sand György.*

Ne hidjük, a mit némely költész mond: „Már tollam nyugszik, többé már nem fogok írni!” Költészettel felhagyni ritkaság. Apolló hiveit álmukból is fel tudja rázni. *Hagedorn* és *Lafontaine* (mindkettő *Horász* után).

De jó az istenadta föld,
Hogy nemcsak egy leányt nevel;
Mert a poéta lepke is
Új-új virágra lebben el!
Ha végre lantja, mint hurok,
Egy czifra kis madárt fogott
Ó! boldog isten, ó mi kél!
Mily hadd el és hadd el van ott! *Czuczor.*

Hazudni rút; ez ellen a morál,
 A társas élet egyként perorál;
 De költőnek — bár lénye isteni —
 Nem csak szabad, — szükség fillenteni. *Arany János.*

K ö n n y e l m ű s é g.

A könnyelműség segédeszköz az élet folyamán keresztülúszhatásra. *Börne.*

Van az embernek igyekezete, nyugtalansága, bosszúsága, el is jut némely jóra és kedves élvezetre ezek által és ezek között; de még is az életben legnagyobb szerencsének, leggazdagabb nyere-ménynek monható egy kis könnyelműség. *Göthe.*

K ö n y v.

A mi egyszeri elolvasásnál többet nem ér, nem érdemel elolvasást. *Saphir.*

Akarsz-e szerző lenni? akarsz-e könyvet alkotni? gondold meg, hogy annak újuak s hasznosnak kell lenni, vagy legalább végtelenül gyönyörködtetőnek. *Voltaire.*

Hogy könyveiddel dicsőséget nyerj, azokat nem birtokolnod, hanem ismerned kell, s nem könyvtárodba, hanem emlékezetedbe elhelyezned; másképp nem lesz több érdemed egy könyvesboltosénál, vagy egy könyves szekrényénél. Ekkor sok jeles könyveid csak foglyaid volnának: s tán kitörhetve s megszólalhatva, bebörtönöz-tetésükért tégedet beperesítenének. *Petrárka.*

Szeretem én komor télben
 Forgatni a jó könyvet,
 Ha szép elmevirág kel ben
 S a szív sok szép lobot vet. *Kisfaludi Sándor.*

K ö t e l e s s é g.

Rosszaktól gunyt, szidalmat nem számítva — ha üröm keserű is az — tedd őszintén kötelességedet, s a többit bizd Istenre. *Gleim.*

A kötelesség a jog fia; házfedeleink alatt úgy lakik, mint egy felséges komoly vendég. *Hugó Victor.*

A becsületes ember a saját kezeivel fizeti meg önmagának kötelességéhez alkalmazkodását, annak teljesítése gyönyörével — s nem érdeklí dicséret, elismerés, hála — ha nélkülöznie kell is. *La Bruyère.*

Gyűjtötte: KISS MIHÁLY.

IRODALMI ÉRTESITŐ.

Unitárius Egyháztörténeti Adatok. (1619—1866) A Széki gróf Teleki-nemzetség marosvásárhelyi levéltárából kiadja ifj. *Biás* István levéltáros. A bevezetést írta *Kelemen* Lajos főgymn. tanár. Marosvásárhely, 1910. XIV+255 l. Ára 7 korona. Hasznos munkát végzett Biás, mikor e könyvben közreadott oklevelek publikálására vállalkozott. Maguk az adatok ugyan nem mind egyenlő értékűek; az egész egyházra mint statusra aránylag kevés adalék vonatkozik, azok sem nagyon fontosak. Inkább az egyházközségek és az unitárius családok történetirója fogja hálával forgatni művét. Czimül is találabb lett volna ezt írni: unitárius családtörténeti adatok. Mind e megjegyzések azonban keveset vonnak le a könyv értékéből. „A multhoz színeket ad, a hézagokat pótolja, egyházunk vezető embereire adatokat szolgáltat s figyelmeztet arra, hogy ha a kiadó a keze alatt álló egy levéltárban önzetlen lelkesedéssel elvégezte egyházunk története érdekében a kutató munkát: előttünk áll ugyanezél érdekében minden téren a további kutatás kötelessége” — írja találón *Kelemen* Lajos.

Tartalom szerint a XVII. századra 5, a XVIII.-ra 85, a XIX.-re 60 publikáció vonatkozik. E szerint historiánk két utóbbi száz évét igyekszik megvilágítani; ebben is főleg *Agh* István (38 okl.), *Lázár* István (49 okl.) és *Körmöczy* János (21 okl.) korát. A könyv értékét nagyban emelte volna, ha az oklevelek vázlatos feldolgozását is kaptuk volna. Eléggé nem hibáztatható az a rideg publikálásmód, melyet dr. *Veress* Endre kezd meghonosítani irodalmunkban s melyet *Biás* kiadványa is követett. — Tulajdonképpen publikáció pl. a *Szilágyi* Sándor-féle Erdélyi Országgyűlési Emlékek is, mégis az adatok vázlatos tartalmi csoportosítása, mi minden periodust megnyit, a magyar történetírás egyik legbecsesebb dolgozata. Sajnálattal kell fölemlitnünk azt is, hogy az előfizetési felhívásban jelzett egyháztörténeti repertoriumot kiadó mellőzte. Pedig *Kelemen* Lajos e munkája — volt alkalmam kéziratban látni — az Adattár becsét sokkal növelte

volna. Némi pótlásul kaptuk ehelyett Kelemen Bevezetését. E megnyitó fejezet az Adattár tüzetes ismertetését nyújtja, miután előbb szakszerű utmutatást ad az elvégzendő levéltári kutatások módjáról, irányáról, stb.

Mindent összefoglalva, Biás István dicséretes munkát végzett az Unitárius Egyháztörténeti Adatok összegyűjtésével és kiadásával; Kelemen Lajos az adatok pontos közlésének revideálásával. E munka folytatását érdeklődéssel várjuk. *Dr. Borbély I.*

Új könyvek.

Dávid Ferencz. Születésének négyszázados emlékünnepeére kiadja a Magyarországi Unitárius Egyház. Irtta *Dr. Kiss* Ernő. 93. l. Kolozsvár. Pályadíjt nyert munka, mely épp most jelent meg a Dávid F. ünnepély alkalmából. Megjelenését előre is jelezzük és ismertetést következőleg adni fogunk arról. Ára: 2 kor.

Déva vára. Irtta *Szabó* Imre. Kiadja a „Hunyadmegyei tört. és rég. társulat“ 28. l. Déva 1910. Déva várának története 11 fénynyomattal, mely röviden, szabatosan irt tájékoztatást nyújt a hitújítás történetében is szerepet játszott dévai várról. Ára 1 kor.

KÜLÖNFÉLÉK.

Az angol unitariusok idei közgyűlésén, melyet *Harrison* I. elnöklete alatt Londonban tartottak, Tarrant W. G. lelkész az unitarismus történetéről és jelentőségéről olvasott föl. Az unitarismus történetét Angliában, Tarrant három név körül csoportosítja. E nevek: a Socinus Faustusé (1604.), a Locke Jánosé (1704), kit méltán neveznek kora Socinusának és a Priestley-é (1804), ki Birminghamból republikanus eszméiért kiűzve, Amerikába menekült és elhittette az unitarius tan magvait, melyek, a mint mondani szokták, a szűz talajban gazdag aratást hoztak, oly kitünő emberekben, mint Channing Ellery Vilmos, Parker Tivadar és Emerson. — Copeland Bowie titkár a közgyűlés előtt az ausztraliai, canadai és indiai unitarius mozgalmakat ismertette, melyek kilátásokkal teljesek.

A modern catholicismus Németországon is mind több követőt számlál és a pápa egymásután adja ki ellenök excommunicationioit. Közelebb Schnitzer müncheni tanárt átkozta ki modernismu-

sáért az egyházból. Schnitzer egy füzetet irt e czim alatt: „Jézus alapította-e a pápaságot? (Hat Jesus das Papsthum gestiftet?) és abban határozottan kétségbevonja Máté 16. r. 17. v. hitelességét: „Te Péter vagy és én ezen a kősziklán épitem fel az én anyaszent-egyházamat.“ Ez a vers volt, mondja, a kiinduló pontja azoknak a szörnnyű hamisításoknak, melyek által aztán lassanként szentesítették a római püspököknek tulhajtott igényeit. Schnitzer azzal végzi „Nem, Jézus nem alapította a pápaságot, ilyenre sohasem is gondolt“.

A Borromeus-encyklika. A Borromeus-encyclikát, melyről a napi lapok az utóbbi hetekben többször szólottak, a pápa május 26.-án tulajdonképpen a róm. kath. modernisták ellen adta ki. A modernisták az ilyen támadásokhoz már meg vannak szokva s ez az encylika az előbbieik után alig keltett volna feltűnést, ha a pápa a modernistákat nem azonosítja a XVI. száz reformatoraival, a kiknek idejében élt Borromei Károly, milánói érsek s tüntette ki magát a reformatio ellen való harezban. Az encylikának ide vonatkozó része:

„Gőgös és lázadó emberek támadtak, Krisztus keresztjének ellenségei, földi érzelmek emberei, a kiknek istenük a has. Ezek nem az erkölcsök javítására törve, hanem a dogmákat tagadva, egymásra halmozták a zavart, szabadjára eresztették maguk és mások számára a szabadság gyepőlőjét; és megvetvén az egyház tekintélyének vezetését, a legromlottabb fejedelmek és népek kedvére, szinte erőszakosan routották le az egyház tanítását, alkotmányát, fegyelmét. — És követve azokat az igaztalanokat, a kiknek szól e fenyegetés: „Jaj nektek, kik rossznak mondjátok a jót és jónak a rosszat“, a lázadásnak e zavargását és a hitnek ez elferdítését reformnak nevezték, ők magukat pedig reformátoroknak. Pedig valóban megromlottók voltak, annyira, hogy egyenletlenséggel és háborukkal meritvén ki Európa erejét, előkészítették a mai idők lázadásait és apostásiáit, a melyekben egyetlen támadásban megújult az a három fajta, azelőtt különvált harez, a melyből az egyház mindig győzedelmesen került ki, az ó kor kegyetlen harez, aztán a herézis belső háboruja és evangéliumi szabadság czimén a bűnös szenvedélyek, a fegyelem megromlásának az a pusztítása, a melyet a középkor nem ismert.“

Méltán keltettek e kitételek visszatetszést azokban az országokban, hol protestánsok élnek. Németország követe által tiltakozott a Vatikánnál, minnek eredménye az lett, hogy a Vatikán a kihirdetést beszüntette. Magyarországon is az ügy julius hóban hivatalos

tárgyalás alá került, miután Városi Gyula kalocsai érsek egyházmegyei papsága előtt az encyclikát kihirdette. Kuen-Ilédervary Károly gróf miniszterelnök, a képviselőházban ez ügyben hozzá intézett interpellatióra következőleg válaszolt:

„T. képviselőház! Van szerencsém a hozzám intézett interpellációra válaszolni. Az ügyre vonatkozó mai ismeretem alapján inkább arra fogok szorítkozni, hogy a hozzám intézett kérdés tárgyára vonatkozólag a kormány álláspontját kifejezzem. Magára a kérdésre vonatkozólag nem nyilatkozhatom addig, amíg tudomást nem szerezek arról, vajjon tényleg megtörtént-e az encyclikának a kalocsai érsek által való állítólagos kihirdetése. Hiszen mind máig csak az újságokból tudunk erről. A kormány mindenestre gondoskodni fog arról, hogy hivatalos tudomást szerezzen magának az iránt: mi is történt tulajdonképpen és tanácskozni fog arról, mi az, a mit a kormánynak esetleg tennie kell. Egyébként meg vegyök győződve és bátran mondhatom, hogy itt minden szándékosság ki van zárva. Azt hiszem, hogy ezt bátran kimondhatom. A kormánynak igenis kötelessége gondoskodni minden tekintetben arról, hogy a vallásfelekezetek közötti béke és együttélés meg ne zavartassék. Ez a kormánynak kötelessége, a mely az ő főlügyeleti jogán is alapszik és a mely eddig is, az él' szokásjogon nyugvó ugynevezett jus placeti alapján nem egyszer gyakoroltatott; de ettől is eltekintve, igenis kötelességének ismeri a kormány minden oly esetben, mely esetleg a vallásfelekezeti béke és együttélés megzavarását előidézné, útját állani annak és ha az mégis megtörténék, a békés együttélést helyreállítani.“

A képviselőház a választ ellenvetés nélkül tudomásul vette és a protestánsok is megnyugvással fogadhatják az adott helyzetben a miniszterelnök válaszát, de kétségtelenül még nagyobb megnyugvással vennék, ha a vallásszabadságot sértő ilyen encyclikák, történelmileg nem igazolható támadások elvértve se hirdettetnének ki.

Az egyház feladata. Jaynes amerikai lelkész az egyház feladatát ezekben határozza meg: I. Az államok legnagyobb veszedelme mindig az erkülesi rugó kiveszése volt. Az egyház ez ellen mindig dolgozott. Hirdette mindig a szellemi élet értékét. Az anyagiasság idejében a jellem értékét hangsúlyozta. Az emberiség tisztelének tárgyait őrizte. Magasra emelte a tiszta emberség symbolumait. A lélek nemes fellángolását tartotta az emberség legmagassabb

kifejezésének. Az egyház feladata az emberiség eszményeit tisztán és épen megtartani. II. Az egyház másik feladata, hogy az embereket az eszményekhez való hűségre készítse. Hogy felébreszse az emberekben a személyes felelősségérzetet. Hogy készítse az embereket az eszmények gyakorlati megvalósítására, hogy „szeretetre és jócselekedetre ingert kapjanak.“ Tartsa magasra az egyház az eszményeket, s azoknak glóriája által indítsa az embereket a szeretet és jócselekedetek gyakorlására.

Kiss S.

Értesítők. *A kolozsvári unitar. kollegium* (Papnevelő intézet, főgymnasium, elemi iskola) *értesítője* az 1909–10. iskolai évről. Szerk. dr. Gál Kelemen igazgató, a theol. részt dr. Boros György dékán. Az Értesítő két szakszerű értekezést is hoz: a kollegiumi Vári Albert vallástanárét: Gondolatok a vallás mezejéről s a theologiai Csifó Salamon tanárét: „Élet és vallás“ czimen; s dr. Gál Kelemenő találó megemlékezést Nagy Lajos elhunyt tanárról s Pálfi Mártontól Kanyaró Ferencz elhunyt tanár, történet-tudósról. — A theológián a tanerők száma volt: 7; a tanulóké: 13. A főgymnasiumban tanerők száma: 11; tanulóké: 321; ebből unitarius: 182. — Az érettségi vizsgán biztosok voltak egyh. részről: Báró Petrichevich-Horváth Kálmán és Fekete Gábor főgondnokok s Kozma Ferencz koll. felügyelő gondnok; a kormány részéről Péterfi Lajos budapesti áll. főgymn. tanár. — Az ifjuság kebelében a „Kriza önképzőkör“ működött Pálfi Márton tanár vezetése mellett; a felső osztályiak olv. egyesülete, melyet Kovács Kálmán tanár, s az alsó osztályiak olv. egyesülete, melyet Uzoni Imre tanár vezetett. — Az elemi iskolában tanerők száma: 2; tanulóké: 88; ebből unitarius: 34. — *A székelykereszturi unitar. gymnasium értesítője.* Szerk. Pap Mózes igazgató. Az Értesítőt az igazgató „Visszapillantása a székelykereszturi unitar. gymnasium multjára“ nyitja meg; azután Sándor János volt igazgató emléke következik és a Széchenyi emlékünnepe. Tanerők száma: 12; tanulóké: 202; ebből unitarius: 98. Az ifj. olv. kört Derzsy Zoltán tanár vezette. — *A dési községi polgári leányiskola értesítője.* Szerk. Kádár József igazgató. Az igazgató adatokat közöl az iskola történetéhez. (Részletes történetét az iskolának „Szolnokdoboka vármegye nevelés és oktatásiügyének történetében“ írta meg.) Tanerők száma: 7; tanulóké: 147; ebből unitarius: 3. (t.)

Raffaj Domokos †. Deli ifjú volt, mikor Székelykereszturt mint köztanító kezdte pályáját. Szülőhelye, Újszékely választotta meg onnan pár év múlva papjának, hogy ott hirdesse Isten igéjét egy életen keresztül. Papi tulajdonságai előbbre vitték. Tizenhét évig jegyzőséget, tizenkilenczig esperesi hivatalt töltött bé a székelykereszturi egyházkörben. A székelykereszturi gymnasiumnál ő vette át Árkosi Dénes volt ravai pap s esperes és Kovács Mihály kisolymosi pap s esperes örökét, hogy a vizsgákon egyházi részről

elnököljön, mely tisztét is jelesül töltötte bé. A predikálásra mindig sulyt fektetett s mint igchirdető is jó emléket hagy hátra.

Dr. Csernátoni Gyula †. Előbb a kolozsvári ref. kollegium tanára s azután besztercze-naszódmegyei s később kolozsvármegyei kir. tanfelügyelő volt. De nemcsak a tanügy terén működött sikerrel, hanem irodalomtörténeti tanulmányaival is. Azonkívül egyike volt azoknak, a kik a protestans testvériséget ápolják. Élt 52 évet.

Gyászhirek. *Raffaj Domokos* újszékelyi unitarius lelkész, keresztúrköri esperes, életének 68-ik, lekipásztorságának 45 ik és házasságának 43-ik évében, jul. 6-án meghalt. A család részéről gyászolják: Raffaj Domokosné, Bereczki Póli és fia Raffaj Károly s számos rokon. Haláláról az egyházközség is adott ki gyászjelentést. — *Imecs Lajos*, komjátszegi lelkész életének 69-ik, lekipásztorságának 41-ik évében július hó 22-én rokonai s egyházközsége fájdalmára megszűnt élni. — *Ürmösi Károly* unitar. lelkészt Kolozsvárt érzékeny veszteség találta. *Ürmösi Margitka* szülői és testvérei bánatára 1 éves korában, aug. 4-én más hazába költözött.

Perczel Ferenczné Kozma Flora írónőt fájdalmas veszteség érte. Édesanyja özv. *Lereldi Kozma Ferenczné*, zalakapolcsi Domokos Judith életének 78-ik évében augusztus 4-én Fejér megyében Baracskaán elhalálozott. Tetemét a baracscai temetőben helyezték nagy részvét mellett végnyugalomra.

A „Keresztény Magvető“ 1910. évfolyamára befizették:

a) a 8 korona pártoló díjat:

Balázs Samu, Daniel Lajos, dr. Hajós Béla.

b) a 4 korona előfizetési díjat:

Balázs András, dr. Bartha Gyula, Bágyoni unitar. egyházközség, Biró Pál, Bodóczy Sándor, Borbély Máthé, Deák Miklós, Ekárt Andor, Felsőrákosi egyházközség, Ferenczy Lajos, Fülöp Mózes, Gál József, Gál Lajos, Gál Miklós (Sk.), Gálfi Mihály, Geréb Sándor, Geréb Zsigmond, Göncz Károly, Gotthárd Sándor, Iszlay Gábor, József Lajos, Kádár Lajos (I.), Konez Imre (ref. f. esp.), Kriza Sándor, Márkos András, Molnár Kálmán, Nagy Balázs, Nagy Béla, Nagy Dénes, Pap Sándor, Péter Ödön, Ravai egyház község, Rend Domokos, Sándor Áron, Sárosi József, Dr. Sükösd Zsigmond, Szabó Mihály, Szentmártoni Kálmán, Székelyszentmihályi egyházközség, Útő Béla.

1909-re : Göncz Károly, József Lajos, Nagy János.

1908-ra : Nagy János.

Isten és lélek. Armstrong A. Richardtól. Fordította Péterfi Dénes.
Ára 3 korona.

Vallás és szabadság. Angolból ford. unitar. lelkészek és tanárok.
Kiadta Ferencz József püspök. Ára 3 kor.

Chrysostomos két beszéde. Fordította Péterfi Dénes. Ára
1 korona.

A KERESZTÉNY MAGVETŐ

megjelenik minden két hónapban egyszer, legkevesebb 4 iv
tartalommal.

A Keresztény Magvető a szabadelvű kereszténység szolgálataiban áll. Célja: a tiszta keresztény theismus magasztos eszméit a jelenkor különböző gondolat áramlatai közt fentartani, s emellett szolgálni azoknak az érdekeknek is, melyek az egyház s különösen az unitarius és más szabadelvű egyházak életére történelmi vagy gyakorlati szempontból vonatkoznak.

S e végre közöl hit-bölcseleti és történelmi tanulmányokat, értekezéseket s másnemű dolgozatokat és egyházi beszédeket, s azon kívül az oktatás és nevelésügynek is tért szentel; az egyházi és oktatásügyi nevezetesebb mozgalmakat figyelemmel kíséri.

A Keresztény Magvetőt oly dolgozótársak támogatják, kik között hazánk nem egy elsőrangú írójával találkozhatnak az olvasó. Külföldről is van munkatársunk.

Pártoló díj 8 kor.; előfizetési ára egész évre 4 kor. Pártoló és előfizetési díj és minden közlemény a Szerkesztőséghez intézendő Kolozsvárra (Kossuth Lajos-utca 8. sz.)

A SZERKESZTŐSÉG.

Unitárius vallási könyvek:

Channing művei. Hat kötet. Egy kötet ára 240 kor. A Keresztény Magvető előfizetőinek postán küldve 150 kor. Kapható szerkesztőségünkénél, valamint a következők.

Unitárius Kis Tükör. Az unitárius egyház története, hitelvei, egyházalkotmánya és szertartásai. Ferencz József püspöktől. Harmadik átdolgozott kiadás. Ára 160 kor

Egyházszert. dolgozatok. Ferencz József püspöktől. Stein János könyvtárusnál.

Unitárius Káté. Ferencz József püspöktől. Ára 80 fillér.

Imakönyv templomi használatra. Albert János lelkészétől. Ára 4 kor.

A keresztény hittudomány összege. Az unitáriusok szerint. Eredetileg latin nyelven írta Szentábrahám L. Mihály püspök. Fordította Derzsi Károly. Ára 3 korona.

Unitárius kereszténység. Egyh. beszédek. Irta Péterfi Dénes. Ára Kókai Lajosnál Budapesten 320 kor.

A Jézus asztalánál. Beszédek és imák. Irta Péterfi Dénes. Ára Kókai Lajos bizományában Budapesten 3 korona.

Szabadelvű vallásos gondolkozás a XX. sz. kezdetén. Angolból ford. unitarius lelkészek és tanárok. Kiadta Ferencz József püspök. Ára 3 kor.